

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO OSAKOND
ÜLDAJALOO ÕPPETOOL

Kristi Kukk

**Rahvuse arengu peegeldumine ajalookäsitlustes
Eesti näitel**

MAGISTRITÖÖ

Juhendaja: prof. Mati Laur

TARTU 2005

Sisukord

Sissejuhatus	4
<i>Mõisted</i>	6
<i>Rahvuslikud ajalookäsitlused uurimisvaldkonnana</i>	8
<i>Kasutatud kirjandus ja varasemad käsitlused</i>	11
A. Rahvuslike ajalookäsitluste tekkimine	13
Rahvusliku ajaloomõtte lätted	13
<i>Baltisaksa ajalookirjutus</i>	13
<i>Ajalookäsitlusi rahvaluules</i>	17
Esimesed rahvuslikud ajalookäsitlused	20
<i>Rahvaluulest ajalooni: Friedrich Reinhold Kreutzwald</i>	20
<i>Rahvuslik ajalooteadvus : Carl Robert Jakobson</i>	26
<i>Rahvuslik ajalookäsitlus: Jakob Hurt</i>	28
B. Rahvuslike ajalookäsitluste perioodid	32
19. sajand	32
<i>Eestlaste ajaloo võimalikkus</i>	33
<i>Muinaseestlaste rahvuslik iseloom</i>	37
<i>Kuldne ajastu 19. s. ajalookäsitlustes</i>	39
<i>Ajalookäsitluste vastuolulisus</i>	44
<i>Rahvuslik nihilism?</i>	46
20. sajandi algus	48
<i>Rahvuslik realism: Villem Reiman</i>	50
<i>Reimani ajalookäsitluse edasikandumine</i>	52
<i>19. sajandi ja sajandivahetuse ajalookäsitluste võrdlus</i>	53
Omariikluse periood	56
<i>Professionaalne ajalookirjutus</i>	57
<i>Rahvuslik mõte ja ajaloomõte</i>	62
<i>Natsionalistlik ajalookäsitlus</i>	63
C. Rahvuslikud müüdid	68
Euroopa rahvaste rahvuslikud müüdid	68

<i>Dominantne ja mittedominantne rahvus</i>	68
<i>Ajalooa ja ajaloota rahvus</i>	73
<i>Varane ja hiline rahvus</i>	75
Kesksed müüdid eesti rahvuslikes ajalookäsitlustes	76
<i>Eestlaste algkodu</i>	76
<i>Kuldne ajastu</i>	80
<i>Langusajastu</i>	83
<i>Vana hea Rootsi aeg</i>	84
<i>Religioonikäsitlused</i>	86
<i>Kangelasmüüdid</i>	90
<i>Kokkuvõte: suundumused rahvuslikes ajalookäsitlustes</i>	91
Ekskurss: eesti rahvusliku liikumise periodiseerimine	94
Kokkuvõte	100
Kasutatud kirjandus	107
Summary	116
LISA 1	120

Sissejuhatus

Käesolev uurimus "Rahvuse arengu peegeldumine ajalookäsitlustes Eesti näitel" otsib eestlaste ajalookäsitluste ja rahvuse arengu vahelisi seoseid. Uurimisobjektiks on end eestlasena defineerivate inimeste ajalookäsitluste rahvusliku paradigmaga seostuv osa. Seega pole eesmärgiks süsteemselt läbi uurida ei kogu ajalooteadvust ega kogu rahvuslustemaatikat, vaid leida nende kahe valdkonna ühisosa ning analüüsida seda kitsamalt eestlaste ja laiemalt Euroopa kultuuripildi taustal. Uurimuse eesmärgiks on otsida vastused järgmistele küsimustele:

- millised on eestlaste rahvuslikes ajalookäsitlustes toimuvad muutused ajavahemikus 1860ndatest kuni II maailmasõjani;
- milliseid rahvuse arengu suundumusi need muutused väljendavad;
- kuidas mõjutab rahvuse tüüp ajaloomüütide iseloomu.

Uurimuse uudsus seisneb ajalookäsitluste detailses analüüsis. Rahvuslikke ajalookäsitlusi on mainitud enamikes rahvuslusteemalistes uurimustes, ent enamasti on keskendunud üksikutele teemadele, mitte tervikpildile, ning peamiselt on välja toodud müüte, mis on ühised enamikele ajalookäsitlustele, jättes seega kõrvale teiste teemade käsitlemise ja neis aja jooksul toimunud muutused. Samuti on suhteliselt vähem tähelepanu pööratud seoste loomisele rahvuse arengu ja ajalookäsitluste vahel.

Magistritöös on vaatluse all on eestikeelsed ajaloo-teemalised kirjutised alates 1860ndatest aastatest kuni 1940. aastani, s.o. esimeste eestikeelsete rahvuslike ajalookäsitluste tekkimisest kuni omariikluse lõppemiseni. Piirdumine rahvuslike ajalookäsitlustega tähendab ühtlasi ka seda, et peamiselt on huviorbiidis Eesti ajalugu ja Eesti ajaloo otsesed kontaktid teiste rahvuste ajalooga. Maailma ajaloo ja kaugemate riikide/rahvuste ajaloo käsitluste puhul on vaadeldaval perioodil enamasti tegemist tõlkekirjandusega, mistõttu autorite endi

maailmavaade peegeldub neis vähe ja ei ole uurimuse probleemipüstituse seisukohalt piisavalt vastuseid andev.

Ajalookäsitlused võib liigitada nn „pehmete“ valdkondade hulka, mille uurimiseks väga põhjalikku metoodikat polegi võimalik välja töötada, sest uurimisaines on väga kontekstitundlik. Üldsõnaliselt võib antud uurimuses kasutatud meetodit nimetada tekstianalüüsiks. Süstematiseerimise aluseks olid teemakäsitlused, mis vastasid vähemalt ühele alltoodud kriteeriumitest:

- 1) seotus rahvusliku retoorikaga, s.h. üldtunnustatud rahvuse/rahvusliku identiteedi tunnuste (rahvuse iseloom, algkodu, nimi, religioon) käsitlused. Tegemist on pigem teoreetilise lähtepunktiga, sest loetud tunnustele ei pruugita rahvuslikku hinnangut anda.
- 2) ajalooperioodi/sündmuse väärtushinnanguline suhestatus eesti rahvusega. Mingisugune hinnang antakse enamikele ajaloosündmustele, antud juhul on oluline, et autor väljendaks oma arusaama, kas ajaloosündmus/period oli eesti rahvusele kasulik/edukas või mitte.

Magistritöö on jaotatud kolme peatükki vastavalt lähenemisnurgale. Esimeses peatüki eesmärgiks on lähemalt vaadelda, millisele alusele tekkisid esimesed rahvuslikud ajalookäsitlused, milline oli nende sisu ning miks see oli selline.

Teiste peatüki keskmes on rahvuslike ajalookäsitluste edasine muutumine ning nende muutuste seotus rahvuslike prioriteetidega. Seega otsitakse vastust kahele esimesele eespool sõnastatud uurimuse põhiküsimustest. Rahvuslike ajalookäsitluste traditsioonide eristamise keskseks teljeks on kuldse ajastu müüdi kirjeldus ning see, millisele ajalookirjutuse traditsioonile oponeeritakse. Lisaks on välja toodud teisi vastavale perioodile iseloomulikke või sel perioodil alguse saanud tendentse.

Kui teise peatüki ülesehitus on kronoloogiline, siis kolmanda peatüki keskmes on ajalookäsitluse tervikust esile kerkivad levinumad teemad, nn rahvuslikud müüdid. Eesmärgiks on otsida vastust küsimusele, kuidas mõjutab

rahvuse tüüp ajaloomüütide iseloomu. Selleks on esmalt vajalik võrdlus teiste Euroopa rahvuste ja erinevate rahvuse tüüpide (nt dominantne rahvus, ajaloota rahvus, hiline rahvus) ajaloomüütidega ning Eesti rahvusluse positsioneerimine nende suhtes. Võrdluses tõstatuvate küsimuste põhjal on võimalik avada uusi aspekte rahvuslike ajalookäsitluste kujunemise ja rahvuse seostes.

Mõisted

Rahvus ja etnos. Uurimuses on lähtunud Anthony D. Smithi klassikalisest rahvuse definitsioonist. Selle järgi tuleb rahvuse all mõista sellist inimpopulatsiooni, millel on nimi, mis elab ajaloolisel territooriumil ja millel on ühised müüdid ning ajaloolised mälestused, avalik massikultuur, ühine majandus ja mille kõigil liikmeil on ühised legaalsed õigused ja kohustused. Rahvus on üks etnose variante ja selle edasiarendus, kuigi tegemist pole paratamatu või pöördumatu järgnevusega. Kui etnos on ajalooline kultuuriühisus, siis rahvus on avaliku massikultuuri, ajaloolise territooriumi ja legaalsete õiguste ühisus.¹

Walker Connor lisab, et rahvuse tuumaks on teatud psühholoogiline side. Rahvuslik side on pigem alateadlik ja emotsionaalne kui teadlik ja ratsionaalne. Seda võib analüüsida, kuid mitte ratsionaalselt seletada. Ta seostab rahvuse mõiste identiteedi mõistega, s.o. rahvuseks võib lugeda neid gruppe, kes end selleks ise peavad. Rahvust peab ta suurimaks ühise päritolu müüti omavaks inimgrupiks.² Samuti on rahvus pigem rahvuse liikmete eneste kui teiste poolt defineeritud. Kui etnose puhul oli võimalik, et ta on vaid teiste poolt defineeritud, siis rahvuse puhul on enesemääratlemine vältimatu.³

Müüt, ajalookäsitlus, professionaalne ajalookirjutus. Mõisted on eristatud vastavalt teaduslikkuse pretensioonile. Ajalookäsitluse mõistet võib antud uurimuse kontekstis käsitleda kompromissina rahvusliku mütoloogia ja professionaalse ajalookirjutuse mõiste vahel, sest see sisaldab endas viidet

¹ Smith, A. D. Euroopa rahvus või rahvuste Euroopa? – *Akadeemia*, nr 3, lk 484-485.

² Connor, W. *Ethnonationalism: the quest for understanding*. Princeton : Princeton University Press, 1994, lk 197-204.

³ Samas, lk 94.

ajalookäsitluse looja subjektiivsele panusele, ent samas ei välista käsitluste vähemalt osalist teaduslikkust. Sageli on teaduslik ja müütiline omavahel segunenud ning polegi võimalik öelda, millega on täpselt tegemist, võimalik on vaid sel teemal teoretiseerida.

Rahvuse areng. Uurimuse rahvuslusteoreetilist lähtepunkti, mis selgitaks rahvuse arengu mõistet, ei saa seostada konkreetse koolkonnaga. Pigem on eeskujuks olnud sarnast uurimisobjekti (s.o. väikerahvusi) käsitlevad teooriad. Üldsõnaliselt võib öelda, et lähtutud on nendest rahvuse arengu teooriatest, mis käsitlevad rahvuse tekkimist kui ühiskonna moderniseerumise kaasnähtust ning rahvuslust kui neid protsesse legitimeerivat ideoloogiat. Väikerahvuste puhul tähendab see püüdlust liikuda mittedominantselt positsioonilt dominantsele. Rahvuslikud ajalookäsitlused kui osa rahvusteadvusest väljendavad eelkõige seda, kui kaugele antud protsessid on jõudnud ning milliste eesmärkide poole alles pürgitakse. Antud uurimuse kontekstis on sõltuvalt allikmaterjali iseloomust rohkem tähelepanu pööratud ühele rahvuse arengu aspektile, rahvusteadvuse arengule, ent kuna kohati on võimalik luua seosed ka majanduslike ja sotsiaalsete protsessidega, siis on mõiste *rahvuse areng* kasutamine korrektsem.

Väikerahvuste rahvuse arengu uurimisel tuuakse sageli paralleele Miroslav Hrochi käsitlusega mittedominantsete rahvuste arengu faasidest. Hrochi järgi võib rahvusliku liikumise jaotada kolme faasi: A – väike grupp intellektuaale pühendavad ennast mittedominantse etnilise grupi keele, ajaloo, kultuuri jne teaduslikule uurimisele; laiem sotsiaalne baas puudub; B – tekib uus grupp aktiviste (rahvuslik haritlaskond), kes hakkavad agiteerima teisi ühinema projektiga, mille eesmärgiks on täisväärtusliku rahvuse loomine; C – enamus populatsioonist on patriootilise agitatsiooni abil kaasatud massiliikumisse; selles faasis areneb välja rahvuse täielik sotsiaalne struktuur ja hakkab ilmema poliitiline diferentseerumine.⁴

⁴ Hroch, M. The Social Interpretation of Linguistic Demands in European National Movements. EUI Working Paper EUP No.94/1. Badia Fiesolana, San Domenico, 1994, lk 5; Hroch, M. Social Preconditions of National Revival in Europe, lk XV.

Ehkki Hrochi loodud skeem on osutunud edukaks aluseks eestlaste rahvusliku liikumise periodiseerimisel, ei ole Hrochi faasid kui terviksüsteem antud uurimuse seisukohalt primaarsed, kuna probleemipüstitus on erinev ning faaside kirjeldusi on raske ajalookäsitlustega seostada: 1) Hrochi kirjeldatud A-faasis rahvuslikke ajalookäsitlusi olla ei saa; 2) masside kaasamise või rahvuse täieliku struktuuri kui pigem majanduslike/sotsiaalsete protsesside kohta annab rahvusliku mõtte ja kitsamalt ajalookäsitluste uurimine vaid kaudseid vastuseid; 3) antud uurimuse seisukohalt on väga oluline rahvusriigi tekkimine, Hrochi faasid seda perioodi ei hõlma.

Hrochi faaside ja ajalookäsitluste otsene seostamine pole seega võimalik. Küll aga on võimalik ajalookäsitluste põhjal lisada argumente diskussiooni eesti rahvusliku liikumise periodiseerimise üle ning seega kaudselt diskuteerida ka Hrochi faaside teemal.

Rahvuslikud ajalookäsitlused uurimisvaldkonnana

Magistritöö uurimisaines on mitmete erinevate uurimisvaldkondade huviorbiidis. Ajalooteadvust (seda küll peamiselt kaasaja kontekstis) uurivad psühholoogid, müütoloogilised antropoloogid, ajalookirjutusega tegeleb historiograafia ning rahvuse ja ajaloo seostega rahvusluseadus. Hea ülevaate saamiseks on ilmselt vajalik kõigi nende vaatenurkade arvestamine, rahvuslikke ajalookäsitlusi saab vaadelda nii müütoloogia kui ajalookirjutusena, psühholoogilise või rahvusliku printsibiina.

Rahvuslus tekkis ühiskonna põhimõttelise muutumise, moderniseerumise, tagajärjel. Uus süsteem vajab nii standardiseerimist kui legitimeerimist. Müüdid, sümbolid, rituaalid on kommunikatsioonivõrgu osa, ühiskonna loomise vahendid. Müüt toimib informatsiooni laona ning laseb seeläbi kogukonna liikmetel tunda endid ühise mõttemaailma osana.⁵ Sellest funktsioonist on tuletatud ka Benedict Andersoni paljutsiteeritud idee kujutletud kogukonnast, mis moodustub inimeste

⁵ Schöpflin, G. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) Myths and Nationhood, 1997, lk 20.

vahel, kui nad näiteks igal hommikul loevad ajalehte ja teavad, et seda sama tegevust teevad ka tuhanded teised inimesed.⁶

Oluline müüdi funktsioon on mõttemaailma ja sellest tulenevalt tegevuse standardiseerimine. Kuna sellest sõltub, mida kogukonna liikmed hindavad ning kuidas käituvad, on müüdiloojatel tegelikult oluline kontroll ühiskonna üle.⁷ Antud uurimuse seisukohalt tõstatub seega küsimus, kuivõrd sõltub rahvusliku ajalookontseptsiooni loomine selle looja isikust?

Müütides väljendub inimeste maailmakäsitlus. Nad ei pruugi öelda tingimata midagi reaalselt toimunud kohta, ent nad väljendavad moraalselt maailma, väärtusi ja tähendusi.⁸ Samas räägivad rahvuslikud müüdid palju rohkem kaasaja kui mineviku kohta. Minevikku projitseeritud mudelina sellest, millised peaksid ühiskondlikud suhted olema, on nad produktiivselt uuendavad.⁹

Rahvuslusteoreetilist kirjandust on ajaloo mütologiseerimise kohta suhteliselt vähem, kui näiteks rahvuste tekkimise ja rahvuslike liikumiste teemalisi kirjutisi. Tunnustatud rahvuslusteoretikutest on sellega peamiselt tegelenud Anthony D. Smith, kes on uurinud eelkõige rahvuslike müütide rolli ühiskonna kujunemisel rahvuseks. Smith peab keskseks ühise päritolu müüti, mis on rahvuse loomisel üks põhialuseid. Ta rõhutab, et rahvused tekkisid ajal, mil ühiskond muutus radikaalselt ning sekulariseerumine ja kapitalismi pealetung (sh nt linnastumine, emigreerumine) panid kahtluse alla senikehtinud väärtused. Seetõttu tekkis vajadus stabiilsuse järele ning seda stabiilsust ei saanud leida mitte lähiminevikust, vaid tuli pöörduda algaegadesse.¹⁰

⁶ Anderson, B. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London, New York : Verso, 1983, lk 26.

⁷ Schöpflin, G. *The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths*, lk 22.

⁸ Overing, J. *The Role of Myth: An Anthropological Perspective*. – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) *Myths and Nationhood*. London : Hurst & Company, 1997, lk 12.

⁹ Elwert, G. *Nationalism ja etnilisus. Meie-rühmade moodustamisest - Akadeemia*, 1991, nr 11, lk 2361.

¹⁰ Smith, A. D. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford : Oxford University Press, 1999, lk 61.

Oleviku legitimeerimine mineviku abil on iseloomulik paljudele kogukondadele, mitte ainult rahvusele. Oluline on märkida, et mõnede uurijate arvates kerkib etniline identiteet esile, kui religioosne identiteet taandub. Kuna etnilise ja religioosse identiteedi funktsioon ühiskonnas on sarnane – kommunikatsioon ja sotsialiseerimine -, siis on üleminek ühelt teisele lihtne.¹¹

Smith toob välja ka olulise joone ajaloo mütologiseerimisel – kui ajaloost on piisavalt materjale, siis toimub pigem valikuline taasavastamine, kui piisavalt materjale pole, siis on tegemist enam rekonstrueerimisega. Vaid harvadel juhtudel on tegemist puhta fabrikatsiooniga.¹²

Rahvosluse kontekstis ei ole ajalookäsitluste uurimine veel siiski metodoloogiliselt selginenud. Ehkki ühelt poolt on kirjutisi rahvuslike ajalugude kohta palju, lähtuvad nad sageli liiga erinevatest probleemipüstitustest, et kasutada neid võrdlusmaterjalina või luua tervikpilti. Kuna ajalookäsitlused on väga kontekstitundlik materjal, võib erinevate probleemipüstituste korral jõuda hoopis lahknevate järeldusteni. Näiteks võib kirjutis religiooni rollist lätlaste rahvuslikus mõtlemises anda küll palju informatsiooni, ent kuna kirjutise eesmärgiks ei ole positsioneerida religiooni muu rahvusliku mõtte taustal ja välja selgitada selle tähtsust võrreldes teiste rahvusliku retoorika osadega, siis võib tekkinud mulje põhjal religiooni roll ebaproportsionaalselt tähtsustuda. Hea võrdlusmaterjali saamiseks oleks vajalik terviklik ülevaade rahvuslikest ajalookäsitlustest ja nende omavahelistest suhestatusest erinevatel perioodidel. Seni on keskendunud rohkem üksikutele väljapaistvamatele etappidele ja müütidele. Kuna antud uurimus keskendub just erinevate etappide omavahelisele suhestamisele, siis süstemaatiline mikrotasandil võrdlus mõne teise rahvusega pole ilma sarnase probleempüstitusega tervikuuurimusega võimalik. Küll aga on võimalik võrrelda, kuidas rahvuse tüüp mõjutab teatud rahvuslike müütide esilekerkimist.

¹¹ Smith, A. D. National identity. Harmondsworth : Penguin, 1991, lk 6-8.

¹² Smith, A. D. Ethnic Origins of Nations. Oxford, Cambridge : Blackwell, 1986, lk 178.

Kasutatud kirjandus ja varasemad käsitlused

Eestlaste rahvuslikke ajalookäsitlusi ja isegi historiograafiat põhjalikumalt selgitavaid uurimusi pole seni ilmunud. Samas on rahvuslik liikumine üks paremini uuritud teemasid ja informatsiooni üksikute ajajärkude ja teemade kohta on eelkõige artiklite näol rohkelt. Eesti ajaloolastest on seda magistritööd enim mõjutanud Ea Jansen¹³ ja Toomas Karjahärmi¹⁴ uurimused, milles on tähelepanu pööratud ka eesti rahvusliku mõtte arengule. 19. sajandi rahvusliku liikumist käsitlevatest teostest on terviklikum Mart Laari „Äratajad“¹⁵, mis koondab kõiki varasemaid rahvusliku liikumise teemalisi uurimusi.

Otsesemalt uurimuse teemaga seotud on Jaan Unduski artikkel „Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu“¹⁶ ja Anti Selarti artikkel „Muistne vabadusvõitlus“¹⁷. Ajaloo rakendamist rahvusliku ideoloogia teenistusse on vaagitud Andrei Hvostov raamatus „Mötteline Eesti“¹⁸. Ehkki selles käsitletakse sama teemavaldkonda, on eesmärk siiski oluliselt erinev. Kui Hvostovi eesmärgiks on näidata kaasaja ajalookirjutuse sõltuvust rahvuslikust ideoloogiast, siis antud uurimus kaasaja ajalookirjutuse analüüsimisega ei tegele ning ajalookirjutuse ja rahvuslusideoloogia seos on iseenesestmõistetav eeldus.

Rahvuslusteoreetilisest kirjandusest on uurimust enim mõjutanud Miroslav Hrochi¹⁹ ja Anthony D. Smithi²⁰ rahvuslusteemalised seisukohad. Arvukalt on

¹³ eelkõige artiklid, mis on koondatud kogumikku Jansen, E. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu : Ilmamaa, 2004.

¹⁴ Karjahärm, T. Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed, 1850-1917. Tallinn: Entsüklopeediakirjastus, 1997. Karjahärm, T. Sirk, V. Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917-1940. Tallinn: Argo, 2001.

¹⁵ Laar, M. Äratajad : rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu : Eesti Ajalooarhiiv, 2005.

¹⁶ Undusk, J. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, 12, 1997.

¹⁷ Selart, A. Muistne vabadusvõitlus - *Vikerkaar*, 1993, nr 10-11, lk 108-120.

¹⁸ Hvostov, A. Mötteline Eesti. Tallinn : Vagabund, 1999.

¹⁹ Hroch, M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. New York, 2000.

²⁰ Smith, A. D. Myths and Memories of the Nation. Oxford : Oxford University Press, 1999.

kasutatud artikleid, milles räägitakse erinevate rahvuste ajaloomüütidest. Kõige informatiivsemad on olnud Monika Flacke toimetamisel koostatud kogumik „Mythen der Nationen: ein europäisches Panorama“²¹ ning Geoffrey Hoskingi ja George Schöpflini toimetamisel ilmunud „Myths and nationhood“²².

²¹ Flacke, M. (Hrsg.) Mythen der Nationen: ein europäisches Panorama. Berlin : Koehler & Amelang, 1998.

²² Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) Myths and nationhood. London : Hurst, 1997.

A. Rahvuslike ajalookäsitluste tekkimine

Rahvuse tekkimise algperioodil on rahvusluse kandepind kitsas ning piirdub üksikute väljapaistvate isikute ja mõttekaaslaste gruppidega. Sageli on rahvuse teket seostatud koguni mõne ühiskonnagrupi (peamiselt intelligentsi) sooviga muuta oma positsiooni olulisemaks. Igal juhul on rahvuslus selle loojate nägu. Nii võib küsida, kuidas sai alguse eestlaste ajalooteadvuse kujunemine ning miks võtsid esimesed rahvuslikud ajalookäsitlused just sellise ilme.

Rahvusliku ajaloomõtte lätted

Eestlaste rahvusliku ajaloomõtte alguse dateerimine on esmapilgul lihtne. Kuna rahvusliku eneseteadvuse arenguloost saab hakata rääkima alles alates 19. sajandi keskpaigast, siis pole ka põhjust rahvusliku ajaloomõtte algust varasemaks dateerida. Iseenesestmõistetavalt ei saanud rahvuslik ajaloomõte tekkida siiski tühjale kohale. Selle algtouke mõistmiseks peab tähelepanu pöörama eelkõige baltisaksa ajalookirjutusele ja rahvaluulele.

Baltisaksa ajalookirjutus

Baltisakslaste rolli eesti rahvusteadvuse kujunemisel võib hinnata mitmeti. Nende vahendusel jõudsid Eestisse rahvuslikud ideed, baltisaksa estofiile võib pidada eesti rahvuse "avastajaks". Samas, kui vaadelda teiste Euroopa rahvuste kujunemist ja neid tingimusi, mis olid vajalikud rahvuse tekkeks (piisav kultuuriline eristatus, piisav rahvaarv 19. s. alguseks), siis suure tõenäosusega oleks eestlased rahvuseks kujunenud nagunii ning kui rahvuslikke mõjutusi poleks sisse toonud baltisakslased, siis oleksid nad siia jõudnud mingit teist teed (Soome, Venemaa) pidi. Siinkohal on oluline rõhutada, et ehkki baltisaksa estofiilide tegevus ei alanud oluliselt hilisem võrreldes teiste sarnaste gruppidega Euroopas, on eestlaste rahvuslik liikumine muu Euroopa kontekstis üks hilisemaid. Järelikult, kui baltisaksa estofiilid oleksid tõepoolest rahvuse arengule

olulise tõuke andnud, siis oleks eesti rahvusteadvus tekkinud varem. Otsustav argument rahvuse tekke käivitumisel oli ilmselt palju proosalisem majanduslik areng ja haridussüsteemi edenemine.

Siiski on tõsiasi, et baltisakslaste kaudu rahvuslikud ideed siamaile jõudsid ja vähemalt rahvusliku mõtte algusaegadel olid ka eeskujuks. Kahtlemata võimaldas baltisaksa ajalookirjutuse olemasolu alustada sammukese kaugemalt, kui oleks pidanud alustama ilma selleta.

Baltisaksa ajalookirjutusega oldi tugevas opositsioonis ning kaudselt võis see opositsioon koguni rahvusliku identiteedi kujunemisele kaasa aidata, sest vastandumine "nendele" kahtlemata kiirendab identiteedi formeerumist. Siiski ei saa unustada, et vaevalt oli baltisakslaste skepsise eesmärgiks tekitada vastuseis ja seeläbi kaudselt koguni aidata kaasa eestlaste identiteedi väljakujunemisele. Antud rahvusliku retoorika seisukohalt positiivselt hinnatud panus on seega pigem passiivne kui aktiivne.

Kohati tundubki, et vastandumine baltisakslastele oli mõnevõrra ülepingutatud. Baltisaksa ajalookäsitlustes eesmärk oli siiski siinse piirkonna, mitte üksiku rahvuse ajalugu. Pole välistatud, et eestlastele tähelepanu mittepööramine tekitas rahvuslastes rohkemgi trotsi kui mõni rahvusliku retoorikaga mittesobiv ajalookäsitlus.

Palju teadlikumalt pärandus baltisakslastelt tärkavale eesti rahvuslusele kahtlemine ametliku ajaloota ja kõrgkultuurita etnose rahvuseks kujunemise võimalikkuses. Kõhklemine kujuneb omamoodi 19. s. eesti rahvusliku mõtte ja ajalookäsitluste märksõnaks. Päriselt ei kao see ka omariikluse tekkimise järel, ehkki kandepind on märksa kitsam.

Konkreetsemalt mõjutas 19. s. eesti ajalookäsitlusi baltisaksa historiograafia faktoloogilise baasi osas, mis vähemalt esialgu tegi üldse igasuguse ajalookirjutuse võimalikuks. Samas on faktide valik samuti subjektiivne ning kuna baltisaksa ajaloonägemuse seisukohalt olid vajalikud mõnevõrra teistsugused faktid, kui eesti rahvusliku ajalookirjutuse jaoks, siis kängitses see rahvusliku ajaloomõtet kuni selle ajani, mil õpiti paremini tundma Soome ajaloolasi ja lõpuks tekkis ka eestlaste endi professionaalne ajaloo uurimine.

Eelöeldu käib eelkõige baltisaksa ajalookirjutuse peavoolu kohta. Ehkki ka enamik baltisaksa estofiile kahtles eesti rahvuse elujõulisuses ning paremal juhul tundis eestlaste vastu teaduslikku sümpaatiat, on paljud eesti rahvuslased nimetanud estofiilide hulgas ka isikuid, keda peavad oma otsesteks eeskujudeks. Ajalookäsitlustes mainitakse sagedamini Garlieb Helwig Merkelit (1769-1850), keda on nimetatud Eesti rahvusluse äratajaks²³. *Raamatu hirmus sisu - pärisorjade vaev ja valu - ja kirjutaja ärritav keel süttisid ja õhutasid tule, mida ükski võim enam ei jõudnud kustutada, kuni pärisorjade ahelad läbi olid põlenud*²⁴.

Võib nõustuda, et Merkel on klassikaliseks näiteks Hrochi rahvuse arengu faaside A-faasi rahvuslasest, kes tunneb sümpaatiat allasurutud rahvuse vastu. Ometi olid tema seisukohad omas ajas niivõrd erandlikud, et hilisem baltisaksa historiograafia traditsioon kahtleb, kas teda üldse ajalookirjutajaks võib pidada, sest ta uurimused pole piisavalt teaduslikud ning viha aadlike vastu „ületab igasugused mõistlikkuse piirid“.²⁵ Merkeli mõju analüüsimisel pole keskmes seega mitte küsimus tema mõjust baltisakslastele, sest viimased enamasti distantseerisid end temast, vaid millisel määral hilisemad eesti rahvuslased laenasid tema ajalookontseptsioonist.

Eelkõige on hilisematele rahvuslikele ajalookäsitlustele mõju avaldanud Merkeli estofiilne maailmavaade. Teoses „Die Vorzeit Lieflands: ein Denkmal des Pfaffen- und Rittergeistes“²⁶ esitab Merkel eestlasi kui selle maa põliselanikke ning saksa ristirüütleid kui röövleid, kes 13. s. usu kätte all maale tungisid ning selle ebaõiglaselt vallutasid. Muinaseestlaste iseloomu ja arengutaseme kirjeldamisel lähtus Merkel Tacitusest, ent mitte ainult. Hilisemates

²³ Nirk, E. (toim.) Eesti kirjanduse ajalugu, 2. köide. Tallinn : Eesti Raamat, 1966, lk 67.

²⁴ Reiman, V. Eesti ajalugu. Tallinn : Varrak, 1920, lk 119.

²⁵ Rauch, G.v. Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Köln : Böhlau, 1986, lk 82.

²⁶ Merkel, G. Die Vorzeit Lieflands: ein Denkmal des Pfaffen- und Rittergeistes. Berlin : Voss, 1798.

ajalookäsitlustes peetakse eestlasteks sageli Tacituse *aesti*'sid. Merkel peab *aesti*'deks lätlasi ning eestlaste kirjeldusele vastavat Tacituse *fenni*.

Muinaseestlaste kirjeldus pole siiski läbini tasakaalus, omavahel on kombineeritud madal arengutase ja haritus, sõjakus ja leebus. Tacituse kirjeldatud *fenni* olid teatavasti väga madalal arengutasemel metslased. Merkel paneb selle Tacituse vähete teadmiste arvele ja kirjutab, et soomlased (s.h. ka eestlased) ei ole teistest skandinaavlastest hariduse poolest madalamal järjel. Haridustaseme võrdlust germaanlastega otseselt pole, ent teose ülejäänud konteksti ja muinaseestlaste kiitust arvesse võttes, jääb kõlama pigem optimistlik toon. Arvestades, et ainsaks positiivseks kaasnähuks ristiusustamise juures peab ta kokkupuute tekkimist kirjasõnaga, võib oletada, et vähemalt selles punktis pidas ta germaanlasi kõrgemal arengutasemel olevaks.

Samamoodi vastuoluline on sõjakuse kirjeldamine. Ühelt poolt kirjeldab ta muinaseestlasi *ülisõjaka rahvana, kelle kehajõud nende maanurga karmi looduse taoline oli ja kelle julgus vankumata oli, nagu nende kaljud*.²⁷ Sealsamas on kirjeldatud nende leebet loomust ja rõhutatud, et soomeugrilased pole kunagi maade äravõtjad olnud (kui *nii väga käestläänud ungarlased*²⁸ välja arvata). Sarnane pealtnäha vastandlike omaduste kombineerimine on omane ka hilisematele ajalookäsitlustele: loomult heasüdamlikud, ent vajadusel (eelkõige enesekaitseks) sõjakad.

Hilisemate ajalookäsitluste seisukohalt on huvipakkuv ka Merkeli kirjeldus muinaseestlaste religioonist. Merkel peab senist kirjeldust muinasusust täiesti ekslikuks. *Adam Breemlane ja teised kirjanikud süüdistavad soomlasi, nad olevat kaljusi, puid, pakkusi, lendavadi madusi ja ussisi jumalatena kummardanud, kuid ma tunnistan, mulle näitab võimatu olevat, et inimese vaim kusagil ilmakaarel sarnasesse eksitusesse oleks sattuda suutnud*.²⁹ Ta käsitleb muinasusundit kui mõnevõrra teisenäolist, ent sisult kristlusele väga sarnast religioonitüüpi. Merkeli

²⁷ Näidete eestikeelne tõlge Merkel, G. Liivimaa esiaeg: Mälestusesammas papi- ja rüütlivaimule. Tõlkija Tombach, A.F. Peterburi : Ühiselu, 1909, lk 104.

²⁸ Merkel, G. Liivimaa esiaeg, lk 104.

²⁹ Samas, lk 111.

muinasusund on monoteistlik, hinged rändavad pärast surma maa-alusesse hingede maale (sisuliselt sarnane taevale), kõlvatut elu elanute hinged läkitati maa-alusesse paika Gerren-Aimosse (põrgu), olemas olid kaitsevaimud (pühakud). Siit kasvab välja Merkeli ajalookontseptsiooni oluline punkt - kristluse ja paganluse lepitamine. Käsitledes paganlust niivõrd sarnasena kristlusele, võtab ta ära argumendi 13. s. misjoni ideelt.

Hilisemates eesti rahvuslikes ajalookäsitlustes viidatakse Merkelile sageli kui eesti rahvuslike ajalookäsitluste esiisale. Ilmselt oli ta eeskujuks just baltisaksa historiograafiast erineva suhtumise poolest eestlastesse. Üle võetakse suhtumine 13. s. vallutusse.

Ajalookäsitlusi rahvaluules

Rahvaluule mõjusid rahvuslikele ajalookäsitlustele ei ole lihtne mõtestada seetõttu, et enamus sellesisulisest rahvapärимusest on kirja pandud alles pärast esimeste ajalookäsitluste ilmumist ning seega pole otseselt tõestatav, kes keda mõjutas. Siiski on võimalik vanimate säilinud ajalugu käsitlevate laulutsüklike „Eesti mehe kaebus” ning „Mõisniku hapukurk” põhjal näidata, et Jakobsoni ja Hurda ajalookäsitlused ei tekkinud päris tühjale kohale ning samasuunalisi mõtteid liikus ka eestlaste hulgas juba varem. Rahvaluulet võib nii käsitleda vaheetapina baltisaksa estofiilse ja Jakobsoni-Hurda ajalookäsitluste vahel.

Lõppriimilise laulutsükli "Eesti mehe kaebus" kohta on põhjaliku rahvaluulealase analüüsi teinud Ülo Tedre.³⁰ Ta peab tsükli laulu "Eesti mees ja tema sugu" vaieldamatuks tekkeajaks 1841. aastat, tõenäoliselt on see varasemgi - 1820ndad aastad. Vanim teadaolev ülesmärgitud variant pärineb 1854-1855 aastast.³¹ Ajalookäsitluse uurimise seisukohalt saab lähtuda eelkõige viimasest dateeringust, sest ehkki mingi osa laulust võis olla tekkinud varem, ei ole teada, millal lisandusid rahvuslikud momendid.

³⁰ Tedre, Ü. Eesti mees ja tema sugu XIX sajandi lõppriimilises rahvalaulus. Tallinn, Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, 2003.

³¹ Samas, lk 123-125.

Lisaks asjaolule, et laulus kasutatakse rahvuse nimena Eesti, mitte lihtsalt maarahvas, on seal ka konkreetsemaid rahvuslikule retoorikale omaseid aspekte, mis eeldavad juba keerulisemat arusaama rahvustest, nagu nt ümberrahvastamise kahjulikkus. Siiski ei saa öelda, et rahvuslik identiteet väljenduks laulus väga selgelt, paljud momendid viitavad sellele, et laul on loodud üleminekuperioodil, mil etniline identiteet pole rahvuslikuga veel täielikult asendunud.

Pikas laulutsükli viitavad konkreetselt ajaloole järgmised kolm salmi:

23. Ajast aiga säitse sadda
Naksi hallastus ja hädda
Kui see riisja suggu tulli
Kõrgen maijun eesmast olli

25. Esmalt usku meile anti
Perrast orjust pääle panti
Ni me jäme neide võrku
Ni kui lammas hunti kurku

41. Eesti selts om kige,
vannemb
Malletap ka kige ennemb
Kurve päivi vaivamissi

Neis salmides on ümber lükatud 13. s. misjon, merklikult on sakslasi nimetatud riisujateks ning usu kätte varjus oma kasuahnuse rahuldajateks. Seega võib öelda, et laulus on olemas põhilised punktid, mis iseloomustasid Merkeli ajalookäsitlust.

Tsükkel "Mõisniku hapukurk" polemiseerib konkreetselt ajaloo teemat. Vanim kirja pandud variant pärineb 1867. aastast, olles seega samuti varasem kui Jakobsoni kõned.³² Taas võrreldakse siin ristirüütleid röövlitega, kes alatuid võtteid kasutades muinaseestlased allutasid. Ei peeta paljaks mitme salmi pikkusel tõestada, et ristirüütliid olid kuradist. *See vaendlane, teid võtku perat, see pole muud, kui vana kurat! (II laul, 48. salm).*

Uudse momendina tuuakse sisse Aleksander II ülistus ja lootus, et Vene võim kunagi talupoegadele ka täie priiuse annab. Rahvusliku liikumise seisukohalt ehk olulisemgi on laulu otsene suunatus äratamisele/agitatsioonile ning parema tuleviku visandamine: *Nüüd ärka üles, Eestirahvas, / ja ole julge, vappar, vahvas / ning jätke sakste kartus maha, / Siis üksnes saate rõõmu näha! (IV laul, 3 salm).*

³² Tedre, Ü. Rahvaluule kasutamise võimalusi XIX sajandi talurahva sotsiaalsete vaadete uurimisel. - Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Tallinn : ENSV Teaduste Akadeemia, 1977, lk 198.

Neist paarist näitest võib näha, et mingil määral olid Merkeli vaated eestlaste ajaloole jõudnud ka talurahvani. Eesti rahvusliku mõtte uurimise teeb keerukaks ju seegi, et rahvusliku vaenu ja klassivaenu on raske üksteisest eristada. Ülaloodud näidete kohta võib küll siiski öelda, et ehkki laulude loomise ajendiks on ilmselt vastumeelsus mõisnike vastu (enamus laulude salme on pühendatud sellele teemale), on neis võimalik ära tunda ka rahvusliku ideoloogia kihistust, tõsikäll veel suhteliselt õhukest.

Esimesed rahvuslikud ajalookäsitlused

19. sajandi keskpaigast alates võib rääkima hakata eestlaste rahvusliku eneseteadvuse arenguloost. Kuna sisuliselt polnud tollal juttu veel väljakujunenud rahvuslikust eneseteadvusestki, ei saanud ka rahvusliku ajalookirjutuse roll seisneda muus, kui eelkõige eestlaseks olemise piiride otsimises ja täpsemas defineerimises. Sellest lähtuvalt saab öelda, et 19. s. ajalookäsitlused olid pigem suunatud olevikku ja tulevikku kui tegelesid minevikuga. Vajadus rahvusliku ajalooteadvuse järele oli tol hetkel oluliselt suurem kui vajadus ajalooteadvuse järele.

Hilisemal perioodil muutuvad ühelt poolt allikad olulisemaks ning teisalt hakkavad ajalooteadus ja rahvuslus üksteisest eemalduma, rahvuslusteoreetik ei pruugi tegeleda enam ajalooga ning vastupidi, ajalookirjutaja ei pööra enam spetsiaalselt tähelepanu rahvuslusküsimustele.

Rahvaluulest ajalooni: Friedrich Reinhold Kreutzwald

Esimeste end eestlasena defineerivate haritlaste - Kreutzwaldi, Faehlmanni, Köleri - rahvuslik tegevus haaras kaasa üha suuremat arvu noori eestlasi. Keskne roll just laiema avalikkuse tähelepanu pälvimisel oli Kreutzwaldil, kelle "Kalevipoja" avaldamine ja rahvusvahelise tunnustuse saamine innustas nii mõndki noort end määratlema eesti haritlasena.³³

Kreutzwaldi (ja mitte nt Faehlmanni) loomingut käsitlemine üleminekuna estofiilidelt ja rahvaluulelt on tingitud eelkõige sellest, et ta oli esimene autor, kelle tööd olid otseselt sunnitud eestikeelsele lugejale ning keda võib kahtluseta pidada esimeseks rahvuslikuks agitaatoriks. Faehlmanni müüdid, mille rolli rahvusteadvuses on tabavalt käsitlenud Ea Jansen³⁴, omandasid küll kindla koha just rahvusteadvuses, ent mitte niivõrd ajalooteadvuses.

³³ Karjahärm, T. Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850-1917, lk 19.

³⁴ Jansen, E. Muinaseesti panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. – Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu : Ilmamaa, 2004, lk 268-284.

Kreutzwaldi looming on antud uurimuse seisukohalt huvipakkuv ka seetõttu, et ehkki tema peamiseks käsitusaineks oli mütoloogia, balsansseeris ta mütoloogia ja ajalookirjutuse piiri peal, ühelt pool küll mõeldes lood välja, ent teisalt kasutades seal viiteid isikutele ja sündmustele, mida peeti ajaloolisteks, ning tekitades seeläbi diskussiooni.

Senine Eesti rahvuskirjanduse käsitus on pidanud Kreutzwaldi eesti esimeseks aktiivseks rahvuslaseks ja uue ajastu rajajaks kirjanduslikus ja kultuurielus.³⁵ Olid ju varemgi mitmed (Faehlmann, Peterson, estofiilid) tundnud rohkemat kui vaid teaduslikku huvi eesti rahvuse vastu, ent tegemist polnud veel täienisti mõtestatud rahvusliku maailmavaatega. Ehkki peamiselt tegeles Kreutzwald mütoloogia ja rahvapärимusega, siis mõningates kirjutistes on viiteid ka rahvuslikule maailmavaatele. Selles on kinnistunud arusaam rahvusest kui inimesega sarnaselt arenevast organismist, millel on oma lapsepõlv, keskiga ja vanadus ning ühelt arenguastmelt teisele ülemineku väljendajaks on haridustase. *Igal rahvasool oli kord lapsepõlv, mis mõnel pikemalt, teisel lühemalt vältas, sedamööda kuidas nende vaimuharimine hiljem või varem algas.*³⁶ Seega toob eesti rahvuslikku mõttesse harituse kui peamise edasiviiva jõu sisse juba Kreutzwald, ehkki selgemalt on selle rahvusliku programmi sõnastanud Hurt.

Samuti peetakse Kreutzwaldi kirjutisi esimesteks rahvuslikeks äratajateks ajaloo alal. Näiteks leitakse Eesti rahvuslike suurmeeste sarjas Kreutzwaldi kirjeldades, et just tema veenis eestlasi nende kuninglikus päritolus ja kutsus üles mitte häbenema oma suitsunud kätki.³⁷ Mõõndustega võib ju sellega nõustudagi, ehkki päris ajalookäsitlusega veel tegemist pole – Kreutzwaldi kirjutised on ajaloo ja mütoloogia piiri peal ning pigem võiks neid näha järjekordse sammuna rahvuslike ajalookäsitluste poole.

³⁵ Tohver, L. F. R.Faehlmanni ja F. R.Kreutzwaldi elust ja loomingust. Tartu : Loodus, 1934, lk 72.

³⁶ Kreutzwald, F. R. Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust. Tartu : Ilmamaa, 2003, lk 18.

³⁷ Raud, L. Friedrich Reinhold Kreutzwald : meie rahvuskultuurilise ärkamise isa. - Eesti rahvuslikud suurmehed V. Tallinn : Kooli-Kooperatiiv, 1940, lk 46.

Kretzswaldi puhul on tõstatatud küsimus tema loomingu rahvaehtsusest ning talle selle puudumist ette heidetud. Tõepoolest, peamiselt esitas Kretzswald rahvaluule tõlgendusi (või suisa rahvaluule stiilis väljamõeldisi). Neid kirjutisi ei saa pidada „maarahva“ seas levinud ideede väljenduseks ja rahvusliku maailmavaate kiht on pigem Kretzswaldi isiklik panus. Ta oli omamoodi kõverpeegliks, mis rahvaluulest inspiratsiooni saanuna sama materjali rahvuslikult töödelduna tagasi peegeldas.

Problemaatiline on Kretzswaldi kirjutiste suhestamine ajalookäsitlustega. Ehkki tema loomingut ei peeta otseselt ajalookirjutuseks ja seal kirjeldatud ei käsitleta (enamasti) tõestisündinuna, jätab kirjeldatud õhustik hilisemale ajalookirjutusele sügava jälje. Sama vastuse saab anda ka küsimusele, kuivõrd peeti nt Kalevipoega ajalooliseks isikuks. Ehkki teda enamasti ei esitata realselt eksisteerinud isikuna, seostatakse ajalooga sageli eeposes kirjeldatud keskkonda. Nt esitatakse ajaloolise faktina, et *Soome mõõgad olivad mujal maades väga otsitavad..* ja selle fakti tõestuseks on... *ka meie Kalevipoeg käis säält omale mõõka toomas.*³⁸ Seega ehkki Kalevipoeg ise pole ajalooline, peetakse selleks paljuski keskkonda, milles Kalevipoega on esitatud.

Jaan Undusk on siinkohal välja toonud huvitava mõtte, et „Kalevipoja“ luuleline vorm ühelt poolt küll kaitses teost teadusliku kriitika eest, ent teisalt oli teda seetõttu raske rakendada otseselt rahvuslikus ülesehitustöös. Ta hoidis vähemalt kaudselt ülal mingit ajalooiha ja ebamäärast perspektiivitunnet.³⁹

Sellist kahe tõelisuse piiri peal olemist teadvustab ka Kretzswald ise, öeldes, et mitte kõike eeposes ei tule võtta ajaloolisena, ent side päriselt juhtunuga ei puudu ka täielikult...*Ometi tohime mõttele nii palju ruumi anda, et kõik tuulest ei ole tõusnud, vaid jutul [Kalevipoeg] mingi tõetera sees on, mis tema loomist põhjendab...Peale selle ei tohi me ära unustada, et jutu loomisel ja levimisel terve rahvasugu mitusada aastat järjest tööd on teinud, mispärast imeks ei või panna, et asjades palju eksitusi juhtub, endine ebaus ja praegune ristiusu aeg üksteisega*

³⁸ Postimees nr 142, 02.07.1894.

³⁹ Undusk, J. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu, lk 730.

*segamini lähevad, niisamuti Raudmehed meie silma ette astuvad, kelle saabumine vähemalt poolteisttuhat aastat noorem on kui Kalevipoja elupäevad.*⁴⁰

Viimase näite puhul on oluline märkida, et Kreutzwald ise peab oma rolli vaid vahendaja omaks ning ajastu mõttemallid on tema arvates loole külge jäänud juba rahvaluule tasandil, mitte pole Kreutzwaldi enese poolt lisatud. Küsimus pole selles, kui palju on juurde luuletanud tema ise, vaid kui palju on juurde luuletanud aeg.

Eeldades, et ajalookäsitluse autor võib luua vastavalt oma soovunelmatele, ei ole tingimata mõistetav, miks Kreutzwald Kalevipoega veidi „väarikamaks“ ei loonud, sest oli Kalevipoeg ju isegi Kreutzwaldi kaasaegsete jaoks lihtsakoeline. Kreutzwald ise põhjendab, et Kalevipoja jutu *esimesed loojad lapsepõlves elasid, kus mõistusel vahetegemine puudus, mis võimalik või mis võimatu on.*⁴¹ Niisiis uskus ta vähemalt ise, et ta pole rahvaluule ainesest ja ajastu tegelikkuse kirjeldusest kuigi kaugele läinud.

Lisaks ühenduslüliks olemisele rahvaluule ja esimeste ajalookirjutuste, laiemalt ka väljamõeldise ja ajaloo vahel pakub Kreutzwaldi looming huvi ka seetõttu, et kirjutades pika aja vältel näitab „Kalevipoja“ ja „Lembitu“ retseptiooni võrdlus hästi kätte muutused rahvuslikus ajalooteadvuses.

Endel Nirki sõnul kujunes Kalevipoeg omamoodi rahvusliku liikumise parooliks ning tema ümber tekkis rahvusliku pühaduse aupaiste. Kuigi teost tunti esialgu vaid kaudselt, oli juba puhtalt teadmine seesuguse "suure laulu" olemasolust virgutav.⁴² Kalevipoja esimene anne ilmus 1857. aastal, rahvaväljaanne 1862. aastal. Samas tuli esimestel aastakümnetel otsest tagasisidet vaid baltisaksa ringkondadest. Vastavalt ei olnud küsimuse all eepose ajalooline autentsus ja rahvuslikkus, vaid pigem rahvaehtsus ja Kreutzwaldi enese osa eepose tõlgendamisel. Tagasisidet eestikeelse lugejaskonna hulgast hakkas

⁴⁰ Kreutzwald, F. R. Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust, lk 19-20.

⁴¹ Samas, lk 20.

⁴² Nirk, E. Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus, lk 326.

tulema alles parkümmend aastat pärast eepose ilmumise algust, mil 1877. aastal ilmub Ado Reinvaldi sulest "Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust".⁴³ Tolleks ajaks oli aga eeposel kui rahvuse ärkamise ühel olulisel verstepostil, mis *Eesti rahvale ühe hoobiga kultura ajaloos hoopis teise seisukoha andis*⁴⁴, juba piisav autoriteet, et sisulist diskussiooni selle üle, kas eepos oleks võinud paremini väljendada rahvuslikke eesmärke, ei teki.

Kreutzwaldi kirjutiste vähene populaarsus kuni 1860ndateni näitab selgelt, et ehkki oli olemas sõnum, ei olnud veel sõnumile vastuvõtjat. „Kalevipoeg“ oli pigem mõistatus, mis oma aja kontekstis ei olnud arusaadav. *Mõni mõistlik mees kaebab, nagu ei olevat temal võimalik Kalevipoja lauludest täielikult aru saada, sest seal seisvat nii palju m õ i s t a t u s i (?!), et tema neid ära mõistatada ei oska.*⁴⁵

Hoopis teine olukord valitses stiililt „Kalevipojale“ sarnase teose „Lembitu“ ilmumise ajal. "Lembitu" räägib Lindanisa väepealikust, kes sõjakoledustes pettununa jätab maha oma väe ja rahva ning suundub metsa mõtisklustele. Eelkõige jääb tekstist kõlama patsifistlik sõnum, väepealiku pettumine sõjas kui probleemide lahendamise vahendis. "Mind aeti **inimeste** vasta sõtta!"⁴⁶ Õnn saavutatakse töö, mitte vägivalla abil. „Lembitu“ keskne sõnum on patsifistlik:

"Ei veres ela vere vaigistaja!...
...Ma tunnen ainukese lepitaja,
Tal nimi töö, mis *armastus* on teind.
Seks andkem *armu* väele meelevolda:
Siis veate kõik maailma õnne kalda."⁴⁷

⁴³ Anni, A. F. R. Kreutzwaldi "Kalevipoeg". I osa, Kalevipoeg Eesti rahvaluules. Tartu : K. Mattiesen, 1934, lk 4.

⁴⁴ Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu. I, Eestlaste ajalugu kõige vanemast ajast nende priiuse kautamiseni. Rakvere : N.Erna, 1893, lk 91.

⁴⁵ Kreutzwald, F. R. Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust, lk 15.

⁴⁶ Kreutzwald, F. R. Lembitu. Eesti muistepõlve mälestustest kasvanud luuletus. - Lembitu : Kreutzwaldi usulis-filosoofiline maailmavaade. Tallinn : Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk 35.

⁴⁷ Kreutzwald, F. R. Lembitu, lk 82.

Teine sisuline küsimus puudutab Lembitu ja jumalate vahekorda. Olles kaotanud usu oma jumalatesse, kes lasevad sündida sellisel vägivallal, läheb Lembitu Riiga ristiusku õppima, ent pettub ka selles. Loo lõpp on kurb, sest Lembitu lahkudes suunduvad Lätti teised pealikud ning kättemaksureidil põletavad sakslased Lindanisa. Teose üldine meelsus ja eriti lõpp on kurblooline.

Mitmete tegevusliinide mõte ei ole „Lembitus“ selgelt välja öeldud, mitmed peatükid on vahelt ka kaduma läinud. Seetõttu jääb hulgaliselt ruumi erinevateks tõlgendusteks. Vastavalt tekitab teos omal ajal rohkesti diskussioone, andes ainest nii poolt- kui vastuargumentidele.

Ilmselt teravdab „Lembitu“-teemalist diskussiooni ka see, et Kreutzwald viitab ühele vähestest konkreetsetest isikutest, keda muinasajaga seostatakse. Seega piir ilukirjanduse ja ajaloo vahel hägustub veelgi. Eelkõige tekitab segadust, kuhu Kreutzwald ise end nende kahe vahele asetab ning kuivõrd ta pretendeerib ajaloo kirjeldamisele. Sündmuste üldine raamistik, Lembitu nimi, tegevuskohad Lindanisa ja Riia viitavad soovile kujutada reaalselt toimunud sündmusi, täites ilukirjandusega vaid neid auke, mille kohta andmeid napid. Teisalt ei ole Hurda ja Jakobsoni ajalookäsitlustes kirjeldatud konkreetsete sündmustega siiski ilmselgelt tegemist.

Ebamäärane žanrimääratlus on üheks põhjuseks, miks teos tekitab nii elavat vastukaja. Kui Kreutzwald oleks öelnud, et tegemist on selgelt väljamõeldisega, siis oleks see ju ühe vananeva mehe ilukirjanduslikuks katsetuseks võinud jäädagi. Tegelikule isikutele ja sündmustele viitamine tekitab aga paratamatult soovi analüüsida teost ka ajaloolise tõe vaatenurgast, eelkõige küsimuses, kas esitatud õhustik võis olla kuldsele ajastule omane. Sellest vaatenurgast ei saa „õige rahvuslane“ olla teose suhtes kuigi armulik.

Hinnangute lahknemine sõltubki põhimõttelisest küsimusest, kas „Lembitut“ hinnatakse ajaloolise Lembitu tegevuse taustal või peetakse seda vaid ilukirjanduseks. Näiteks leiab Juhan Kunder, et Kreutzwald on Lembitus esitanud omaenese mõtteid ning muud ajaloolist seal pole. Muinasaegne Lembitu poleks

keeranud selga oma rahvale ning andestanud vaenlastele, sest tollal kehtis silm-silma-vastu! põhimõte.⁴⁸

Diskussiooni tekitamine teose ajaloolise tõepärasuse üle näitab, et olemas oli arusaam, milline see ajalooline tõelisus peaks olema, s.t. olemas on ajalooteadvus. 50ndatel poleks selline diskussioon olnud võimalik, 80ndatel aga juba küll. 20. s. „Lembitu“ analüüsid vaatlevad teost aga juba peamiselt ilukirjandusena ning ajaloolise tõelisuse küsimus pole enam esiplaanil, mis jällegi võib olla märgiks järjekordse rajajooneni jõudmisest. 1920ndatel avastati, et "Lembitu" pole täienisti originaalne, suur osa teosest on Joseph Viktor Widmanni "Buddha" tõlge. Siiski, kuna just Eesti ajalugu puudutav osa on kindlasti Kreutzwaldi poolt lisatud, ei oleks see teadmine üksi pruukinud pärssida diskussiooni teose ajaloolise tõepärasuse üle.

„Kalevipoja“ ja „Lembitu“ rahvaehtsus on hilisemate teaduslike arutluse valguses üsnagi samal tasemel. Ometi oli reaktsioon neile täpselt vastupidine. „Kalevipoja“ positsiooni ei pannud keegi kahtluse alla, „Lembitut“ peeti aga üha enam Kreutzwaldi isiklikuks projektiks. Kreutzwaldi enese seisukohalt saab öelda, et „Kalevipoeg“ oli kirjutatud liiga vara, lugejaskond tekkis alles kümmekond aastat pärast ilmumist, ja „Lembitu“ liiga hilja, sest sellise poolmüütilise ilukirjanduse järele polnud kaasajal enam erilist vajadust, mistõttu teos valmistas ootustele pettumuse ning sealt hakati otsima vastuseid küsimustele, millele vastuseid teos ilmselt polnud mõeldud andma.

Rahvuslik ajalooteadvus : Carl Robert Jakobson

Carl Robert Jakobsoni „Kolme isamaa kõnet“ peetakse eesti rahvusliku ajalooteadvuse kõige klassikalisemaks tekstiks, mille võitluslik ja sirgeselgne toon inspireerib rahvuslasi veel tänapäevalgi. Muidugi võib nõustuda, et tegemist pole mitte ajalookirjutusega, vaid poliitilise kõnega ajaloo teemal.⁴⁹

⁴⁸ Kunder, J. Lembitu. Eesti muinaspõlve mälestustest kasvanud luuletus. - EKS aastaraamat.

Tartu : H.Laakmann, 1884&1885, lk 138.

⁴⁹ Vahre, S. Muinasaja loojang Eestis : vabadusvõitlus, 1208-1227. Tallinn : Olion, 1990, lk 30.

Kõnede emotsionaalset mõjujõudu ja klassikaks muutnud valgus-pimedusekoduaja vaheldumise skeemi on analüüsinud Jaan Undusk⁵⁰, seetõttu pööran siinkohal rohkem tähelepanu sellele, millisena konkreetselt on Jakobson kujutanud eestlaste kuldset ajajärku.

Jakobson ise on selle kokku võtnud järgnevalt: *Mis meie teame, on siis lühidalt see, et vanad Eestlased kui üks prii rahvas hoolsaste põldu harisid, mere peal palju kauplesid ja vahva sõameeste nime al kõigis põhjapoolseis maades kuulsad ja kardetud olid. Naad pidasid tõiste kuulsa rahvaga sõbrust, ja nende saadikud käisid kunni Itaalia maale. Neil oli üks korraline valitsus, sest nende vanemad käisid iga aasta koos nõuu pidamas, kelle al naad ka sõdisid. Neil ei olnud aga mite üksi seadusi sõa- ja rahu-aea kohta, vaid ka peenemaid eluviisid ja harjutusi, kes kõrgemast vaimuharimise korrast tunnistust annavad. Naad mõistsid võeraid keelesi, sest Theodoriku kirjas seisab, et ta neile ka veel suusõnaga sõnumeid koju kaasa annud. Neil oli ehk ka jo oma kiri, sest üks imeliku runni-kirjadega kirjutatud vana-aegne eesti kalender on veel alles. Naad ehitasid kindlaid lossisid ja kõrgeid kantsid, ning nende templid olid kulla ja kalliskividega ehitud. Seda leiame kõik oma rahva juurest ligi tuhat aastat tagasi, kus veel palju Eüroopa maid metsa pimedusega olid kaetud, ja kus Eüroopa rahvas elas, kes metsloomadest palju paremad ei olnud. Kui meie nüüd sellepeale mõtleme ja meelega tuletame, mis pärast tuli, siis peame hüüdma: Tõeste, see aeg oli Eestirahva valguse aeg! Ei oleks mitte söödikute parved selle valguse kui paksu pilvetega kinni katnud ja oma terava küüntega eesti elusoontesse igal pool kui ämblikud kinni hakkanud, tõesti, Eestirahvast nimetaks maailm nüüd seesamasuguse auuga, nagu ta praegu kõige auusamaid Eüroopa rahvast nimetab!*⁵¹

Kirjeldatu meenutab paljuski Merkeli kõrgel arengutasemel muinaseestlasi, ainult et veel kraad julgemana ning kirjutise eesmärk on juba hoopis teine. Nagu on märkinud Hvostov, tegi Jakobson Merkeli valgustuslikust kirjutisest

⁵⁰ Undusk, J. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, 1997.

⁵¹ Jakobson, C. R. Kolm isamaa kõnet. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga. Tallinn : Eesti Raamat, 1991, lk 23.

natsionalistliku.⁵² Mõnevõrra näib Jakobsoni ajalookäsitlus kaasaegsetele isegi liiga võõras ja utoopiline, sest tegelikult detailide osas ei leia ta ajalookäsitlus kuigi palju rakendamist. Näiteks ei kohta hiljem kulla ja kalliskividega templete kirjeldust, muinaseestlasi ei peeta muust Euroopast kõrgemal arengutasemel olevaks ning suhtlemist roomlastega ei nimetada "suureks sõpruseks".

Ja ometi selles liialdamises ilmselt kontseptsiooni mõjujõud peitubki. On vaieldamatu, et Jakobsoni valguse, pimeduse ja koiduaja kontseptsioon on lihtne, selge ja omab mõjujõudu veel tänapäevalgi. Jakobson suutis välja öelda selle, mis ehk paljudel alateadvuses mõlkus ning mis põhjendas loogiliselt eestluse lootuse olukorra viies rõhuasetuse üle sisemistelt põhjustelt välistele ning andes ühtlasi lootuse paremale tulevikule.

Rahvuslik ajalookäsitlus: Jakob Hurt

Jakob Hurt näikse olevat eestlaste rahvusliku liikumise "mõistlikkuse" võrdkuju. Tal puudub Jakobsonile omane konfliktotsing, tema maailmatunnetuse taga on näha eruditsioonist ja elukogemusest tulenevat mõistlikkust. *...Iga mees võib end õnnelikuks hinnata, et ta juba nooruses puuduse ja võitluse kooli läbi teinud on, see on ta jõudu arendanud ja karastanud ja teda väärtuslike kogemustega rikastanud.*⁵³ Ilmselt just sisemisest enesekindluse tõttu ei ole Hurdal vajadust üle paisutada konflikti sakslaste ja eestlaste, saksastumise ja eestluse vahel. Oma osa võib siinkohal olla ka teoloogiaharidusel, milles tuleb omavahel lepitada inimene ja rahvus, leida lahendus küsimusele, miks üldhumanistlike väärtushinnangute väljendumisvormid võivad olla niivõrd erinevad.

Eelnevast lähtuvalt ei ole Hurda ajalookontseptsioon üles ehitatud konfliktile. Ta püüab vaadelda ajaloosündmusi omas ajas, samas otsides sealt tagant laiemalt inimlikkusele ning kitsamalt ka eestlusele omaseid printsiipe ning nende omavahelist suhestumist.

⁵² Hvastov, A. Mõtteline Eesti, lk 312.

⁵³ Hurt, J. Kiri J. Oettelile. Kõned ja kirjad / Jakob Hurt. – Loomingu Raamatukogu, nr 1 / 2, 1989, lk 13.

Hurta on sageli peetud Eesti rahvusteadvuse peamiseks ideoloogiliseks põhjendajaks. Nii Ea Jansen⁵⁴ kui Hans Kruus⁵⁵ toovad Hurta iseloomustades märksõnadena välja mitmekülguse, süstemaatilise ning tema eelise selles osas võrdluses teiste eestlastega. Siinkohal jääb üle vaid nõustuda - Hurt on oma põhimõtted lausa programmina punktide kaupa formuleerinud.⁵⁶ Veelgi enam, ta kordab oma ideid kasutades erinevates kõnedes ühtesid ja samu sümboleid nt paagis puhtad eestlased ja kõrval tilkadena teisi rahvusi ...*Meie elame ühes paagis selged Eestlased, võõraid on aga siin ja seal, mis kui üksikud tilgakese äämbres vaatajal silmast kaovad.*⁵⁷

Arvestades, et Hurda rahvuslik maailmavaade on kõige selgemalt ja süsteemsemalt sõnastatud on tema ajalookäsitluse põhjal ka kõige parem jälgida rahvuse loomiseks vajalike elementide olemasolu rahvuslikus mõttes ja kitsamalt ajaloo tõlgendamises.

Suurte muutuste ettevõtmiseks on vajalik enesekindlus ning **usk eestluse elujõulisusesse**. Hurt näeb eestluse elujõulisuse peamise tunnuseks 700-aastase orjapõlve üleelamist. *Eestirahvas on imelise jõuga ka vägevamate võimu ja meelevald al oma iseloomu, keele ja kombesid muutmata ja murdmata hoitnud, see tunnistab suures elu jõuust, mis rahva sees elab.*⁵⁸

Rahvusliku eneseteadvuse seisukohalt on oluline õigesse vahekorda seada **rahvuste ja seisuste vahekord**. Senine eristus, mil seisused ja rahvused olid koherentsed, tuli asendada kõikehõlmavama rahvuse kontseptsiooniga - rahvus kui üldisem printsip, seisus kui üks struktuur rahvuse sees. Seega on tegemist peamise moderniseerimist toetava kontseptsiooniga. Eriti eestlaste puhul oli ühiskonna "pooliklikkus" silmatorkav, vajadus eliidi järele aga rahvuse seisukohalt

⁵⁴ Jansen, E. Jakob Hurda rahvusemõistest ja tema kultuuriprogrammist – Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse, lk 49.

⁵⁵ Kruus, H. Jakob Hurda pärand Eesti rahvuslikule mõttele – Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Tartu : Eesti Kirjandus Selts, 1939, lk 8.

⁵⁶ Jansen, E. Jakob Hurda rahvusemõistest ja tema kultuuriprogrammist, lk 49

⁵⁷ Hurt, J. Kõne Helmes. Kõned ja kirjad / Jakob Hurt, – Loomingu Raamatukogu, nr 1 / 2 , 1989, lk 78.

⁵⁸ Hurt, J. Kõne Helmes, lk 78.

tungiv. Luues paralleeli ühiskonna ja inimese/looduse vahele, edastatakse eestlaste alateadvusesse vajadus iseseisvalt toimiva terviküksuse järele. *Iga kogukond, iga kihelkond, iga rahvas on üks enam ehk vähem liikmendatud olemine, üks iseäraline seltsi astumine, üks iseäraline elav ühendus, meie ihule kõigiti sarnane, kelle elu üksi siis kasvad ja kosuda, kauniks ja kõvaks võib minna, kui kõik liikmed korra pärast tööd teevad, kokku sünnivad, ükstõisele abiks on, jalad käsi ja käed jalgu, silmad kõrvu ja kõrvad silmi avitavad.*⁵⁹

Terviku saavutamise vahendiks on aga omakorda **hariduse rõhutamine**, sest seisuste ja rahvuste õigesse vahekorda sättimine sai toimuda vaid haridustaseme tõstmise ning haritud intelligentsi loomise läbi. *Au, kuulsus, tarkus ja vägevus pole mitte ühe ainsa rahva ees õigus, ega ole teda Jumal kellegi rahvale juba luues kaasa annud. Tema on igale rahvale saadav vara, kui aga rahvas ise teda tahab ja mõistab otsida.*⁶⁰ *Suurus ja vägevus on kahesugune rahva-seltsidel. Mõned on suured hingede arule ja vägevad poliitika väljal. Neil on siis ka suur riik ja suur sõavägi. Seda viisi suureks küll Eestirahvas ialgi saada ei või...Tõine suurus ja vägevus on suurus ja vägevus vaimu asjades ja haritud elu poolest.*⁶¹

Lisaks eelpool toodud üldisematele rahvuslikele põhimõtetele, omistati muinaseestlastele mitmeid omadusi, mis kaasajal vägagi vajalikud olid ning mida võib selgelt rahvuse loomise elementideks lugeda. Muinaseestlase iseloomust rääkides nimetati näiteks **isamaa-armastust, töökust, visadust**. Kõik need on omadused, mida on vaja, et muuta maarahvas eesti rahvuseks. Peamiseks tegevusalaks nimetati põlluharimist ja karjakasvatust. *Peatöö oli ju vanal ajal Eestlastel põllu harimine ja karja kasvatamine, pääle selle püüti ka tubliste kalu, aeti metselajad ja kanti hoolt mesipuude eest.*⁶²

⁵⁹ Hurt, J. Pildid isamaa sündinud asjust. Tartu, 1879, lk 75.

⁶⁰ Hurt, J. Kõne Helmes, lk 74.

⁶¹ Samas, lk 76.

⁶² Hurt, J. Pildid isamaa sündinud asjust, lk 9.

Hurdale ainuomane, vähemalt sellises kontekstis esitatuna on muinaseestlaste **üksmeele** eeskujuks toomine eriarvamustest lõhestatud kaasaegsetele. *Tuletagi tema nüüd kuulnud sõasündmused meele ja seadku neid rahva enese oma mälestustega kokku. Tema oma tehtud otsus siis ei saa ka tõisiti olema, kui meie lühikene lõpu sõna: Meid, vana Eestlaste poegade poegi, niisugune üksmeel ei ühenda.*⁶³

Lõpetuseks ütleb Hurt selle ka ise otse välja, et ajaloo tundmine on vajalik eelkõige kaasaja jaoks. *Mööda läinud ajad ja nende sündimused olgu meile kõigile õpetuseks ja manitsuseks, mis meie tegema ja tegemata jätma peame. Seks neid meie ajal jutustatakse. ...Juhatagu meid igal ausal tööl ja tululisel ettevõtmisel üks meel. Näidakem isamaa ja vendade armastust mitte suuga, vaid tegudega. Olgem usinad igale hääle tööle ja väsimata vaeva nägemas. Meie meel olgu kõigiti kindel ja ärgem laskem ennast igast tuulest senna tänna puhuda, nagu ivata aganad. ...Oleme ja elame meie nii, siis oleme meie tõe poolest oma esivanemate ausad lapsed ja tulev aeg saab meid niisama auuga nimetama, nõnda kui meie nüüd oma esivanemaid auuga oleme nimetanud.*⁶⁴

Kreutzwald, Jakobson ja Hurt pakkusid esimeste eestlastena välja süstemaatilise arusaama rahvuslikust ajaloost. Rahvuslike ajaloomüütide loojana oli nende käes oluline kontroll ühiskonna üle. Tõepoolest jätkub Jakobsoni ja Hurda poolt algatatud ajalookäsitluste traditsioon veel vähemalt järgmised kolmkümmend aastat, möödustega ulatuvad nende mõjud tänapäevagi. Seejuures ei ole lihtne vastata küsimusele, kas nemad kujundasid rahvusliku ajaloomõtte või suutsid nad lihtsalt rahvuslaste ootustele vastava ajaloomõtte kõige tabavamalt sõnastada. Arvestades, et kummagi ajalookäsitlusi ei võetud üle tervikuna, tundub viimane variant tõenäolisem.

⁶³ Samas, lk 40.

⁶⁴ Samas, lk 90.

B. Rahvuslike ajalookäsitluste perioodid

Jakobson ja Hurt olid oma aja arvamusiidrid, kes sõnastasid ajastu nõudmistele vastava kultuuriprogrammi. Küsimus on selles, kuidas need ideed edasi arenesid. Eesti rahvuslikku liikumist ja tegelikult ka ajalugu laiemalt on sageli esitatud kahe alternatiivse koolkonna konkurentsina: Lembitu ja Kaupo, Faehlmann ja Kreutzwald, Hurt ja Jakobson, Päts ja Tõnisson jne. Ajalookäsitluste puhul tuuakse välja, et Hurt esindab tasakaalukat ja mõistlikumat, Jakobson võitluslikumat ja emotsionaalselt haaravamata suunda. Eks muidugi on nende seostamises erinevate maailmavaadetega ka oma tera tõtt, ent siiski ei saa sellist vaat et vastandlikkustki üle kanda järgmistele autoritele ning välja joonistada Jakobsoni või Hurda liini järgijate genealoogiat. Harva järgitakse mõnda konkreetset eeskuju sõnasõnalt, sageli kombineeritakse mitmete arvamusiidrite seisukohti ning lisaks jätab iga uus autor teemakäsitlusele ka oma isikliku jälje. Jakobsoni ideedest elas jõuliselt edasi ajaloole hinnangu andmine vastavalt priiuse-orjuse vaheldumisele, Hurda ajalookäsitlus oli pigem eeskujuks ajalookäsitluste üldise stiili ja ülesehituse osas.

Järgneva peatüki eesmärgiks on süstematiseerida ja detailsemalt analüüsida ajalookäsitluste edasist arengut ning otsida nende arengute põhjuseid. Erinevate ajalookäsitluste perioodide eristamise ja kirjeldamise aluseks on küsimused, kuidas on vastaval perioodil kirjeldatud kuldset ajastut ja millisele ajalookäsitluste traditsioonile oponeeritakse. Välja on toodud ka muid perioodile iseloomulikke tendentse.

19. sajand

19. s. eesti rahvuslikule liikumisele laiemalt on iseloomulik otsimine, erinevate suundade katsetamine. Rahvuse areng oli alles algjärgus, polnud veel üldtunnustatud arusaama rahvuse arengu ja tulevikugi osas, rääkimata ajalookäsitlustest. Seetõttu esineb palju kõhklusi ja erinevaid suundumusi. Olulised teemad tuli alles läbi mõtestada ja selgeks vaielda.

Eestlaste ajaloo võimalikkus

19. s. rahvuslaste jaoks oli esmane küsimus mitte niivõrd see, kuidas ajalugu kirjutada, vaid kas ajaloo käsitlemine on üldse võimalik, kas sellel on mõtet ja perspektiivi.

Esmaseks probleemiks oli varasema rahvusliku ajaloo traditsiooni puudumine. Eesti rahvusliku ajalookirjutuse suhe baltisaksa ajalookirjutusse on arusaadavalt keeruline. Ühelt poolt võetakse baltisakslastelt palju üle, teisalt ei ole suur osa ülevõetavast rahvusliku retoorika seisukohalt hinnatav. Eelkõige heidetakse ette baltisaksa ajalookirjutuse baltisakslaste kesksust. Näiteks leitakse, et kui ajalookirjutises pööratakse tähelepanu vaid sakslastele, siis ei tohiks raamatu pealkirjaks olla mitte *Lääne kubermangude ajalugu, vaid Baltimaa Sakslaste ajalugu*.⁶⁵

Ehkki enamasti ei viidata konkreetsetele autoritele ja ei öelda otseselt välja, et oponeeritakse baltisaksa ajalookirjutusele, on see siiski suhteliselt ilmne. Seega räägitakse rohkem „teistest“ või oponeeritakse sellele „kuidas seni on öeldud“. Sellest ei saa tingimata teha järeldust, et oponeeriti kõigile baltisaksa autoritele. Ehkki konkreetsetelt nimetatakse eeskujuks olnud autoreid vähe (Jaan Tülk on näiteks positiivseks eeskujuks toonud Otto von Rutenbergi⁶⁶), on see ka loomulik, et välja tuuakse eelkõige seda, millega ei nõustuta, ning vastuvõetavat pole eraldi välja vaja tuua, see sulandub ülejäänud tekstiga.

Kesksemakski probleemiks suhestumisel baltisakslastega on üldine negatiivne foon ja umbusaldus nende suhtes. *Sellest kurvast sündmusest on välja kasvanud umbusaldus, mida tuntakse praegugi veel eestlaste juures sakslaste vastu...Eestlane ei jutusta sakslasele oma muinasjuttu. See on talle pühadus. Ta mäletab veel oma ilusamat minevikku, teab, et sakslane riisus ta priiuse ja õnne*.⁶⁷

⁶⁵ Tülk, J. Ajaloo kirjutamisest. - Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat. Tartu : Schnakenburg, 1879, lk 23-25.

⁶⁶ Samas, lk 23-25.

⁶⁷ Saal, A. Vambola – Aita; Leili; Vambola : jutustused. Tallinn : Eesti Raamat, 1991, lk 415.

Seetõttu näib kohati, et pigem oponeeritakse baltisakslastele kui eestlaste orjastamise põhjustajatele, mitte konkreetsele ajalookirjutusele.

19. sajandi puhul on siiski oluline märkida, et lisaks üldisele kõhklusele ei olnud selge veel poliitilise orientatsiooni küsimus. Lisaks baltisakslaste tegevusele oponeerimisele oli ka autoreid, kes nii kriitilised polnud. Näiteks leiab Friedrich Rood, et baltisakslaste 13. sajandi vallutuse ja eestlaste orjastamise seostamine ei ole õigustatud. *Ei ole milgi kombel põhjendatud, et Sakslased oma seietulekuga siin elavaid Eestlasi ja Lätlasi ühe suurema ikke alla on pannud...Siiski on Bunge ja Baron Bruining ning ka teised tõeks teinud, et Liivi- ja Eestimaa elanikkude priius Keiserlikkude ja paavstide kirjade läbi lubatud sai...Meie ei taha siin mitte varjata, et maaelanikkude priius Liivimaal ajajooksul kitsendatud sai.*⁶⁸

Kui esimestes rahvuslikes ajalookirjutustes üldiselt ikkagi pigem vastandatakse end baltisaksa ajalookirjutusele, kui üritatakse leida vabandusi, siis hiljem, 20. sajandil on rahvuslik ajalookirjutus kogunud piisavalt enesekindlust, et suuta suhtuda baltisaksa pärandisse pigem irooniliseltki. Hindrik Prants leiab näiteks, et just baltisakslased on eestlastele suurepärase viikingite ajaloo *kokku luuletanud. Iseenesest mõista on siis, et Eestil riigiliselt pikka ega tähtsat ajalugu olla ei või (kultura-ajaloos on temal muidugi oma jagu aset).. Aga ajaloolased on temale seda ometi anda püüdnud. Ning õige iseäralik on asjalugu, et seda otse Saksa ajaloolased on teinud, ja sellel ajal, kui eestlased kõige madalamal ja alatamal järjel seisivad, inimese-õigusteta kogu, halvaks peetud "mitte-sakslased" olivad.*⁶⁹

Samas ei ole antud näite puhul küsimus vaid ironias. Suhestumine baltisakslusega ja vastavalt baltisaksa ajalookirjutusega muutus vastavalt eesti rahvuse arengule. Eelkõige arutleti sel teemal 19. sajandil, hilisemal perioodil suudeti selles taagast vabaneda ning baltisakslastele oponeerimine toimus teiselt lähtepositsioonilt.

⁶⁸ Rood, F. Pärisorjuse ärakaotamine Balti kubermangudes, iseäranis Liivimaal. Revel, 1894, lk 8-9.

⁶⁹ Prants, H. Eesti rahva ajalugu. Tallinn, Tartu : Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisus, 1912, lk 19.

Baltisaksa ajalookirjutusega suhestumise kõrval, ent osaliselt ka sellega seotuna – s.o. alternatiivsete lähenemiste otsimise vajalikkusest lähtuvalt – kerkib küsimus ajaloo allikate vähesusest ja neis sisalduva informatsiooni puudulikkusest, mis samuti teeb rahvusliku ajalookirjutuse keerukamaks. *Eestlaste ajaloo kohta on vähe allikaid, mis on, see on rohkem nagu ennemuistne jutt, mis küll armas ja lõbus lugeda, aga mida ometi mitte kõik pidada ei tohi.*⁷⁰ *Kerge ei ole see kül mitte, neid vanu täädusi siit ja säält kokku koguda, iseäranis, et nad väga lühikeselt ülesse on märgitud, mis läbi nemad ka nõnda kuivad ja lahjad mekivad.*⁷¹

Nii seisavadki 19. s. rahvuslased olukorra ees, mil on valida baltisakslaste erapooliku ajalookäsitluse ning näpuotsatäie algallikate vahel. Nende kahe vahel haigutab aga tühimik. Just sellest tühimikust lähtuvalt satub huvi keskmesse rahvapärismus.

Eelnevad kaks probleemi – senise ajalookirjutuse eelarvamuslikkus ja allikate nappus - juhivad loogiliselt kolmandani, ajalookirjutajate ebakompetentsuseni. Oma professionaalsete oskuste puudumise pärast vabandab enamik neist, kes 19. sajandil ja sajandivahetusel ajalugu kirjutada püüdsid. Suure töö ettevõtmist esitatakse pigem vahevariandina, mis parema puudumisel tühja kohta täidaks, ent mis ootab professionaalse käsitluste poolt kõrvale tõukamist.

*Minu töökene ei taha mitte niisugune valmis loss olla, vaid ta on kui alandlik hurtsik, kus reisija niikaua võiks viibida, kuni see meister tuleb, kes meile lossi ehitab.*⁷²

*Palun armsaid lugejaid sellega leppida, mis olen jõudnud valmistada; kellele Taevataat on paremaid vaimuandeid andnud, kui minule, see tehku paremini, sest parem tegemine pole ju kellegile keelatud.*⁷³

Ajaloofilosoofiline taust on enamikel autoritel sarnane. Räägitakse ajaloost kui elu valitsejast, kelle meelevaldas kõik rahvused oma hiilge- ja langusaegu läbi

⁷⁰ Eisen, M. J. Läti Hindrek ja tema ajaraamat, lk 1.

⁷¹ Jung, J. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. I, Üleüldine muinasaja kirjeldus. Jurjev : J.Jung, 1899, lk 45.

⁷² Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu, lk 11.

⁷³ Rezold, J. R. Üleüldine eestlaste aalugu. Tallinn : trükitud väljaandja kuluga, 1890, lk 5.

elavad. Sagedane on võrdlus inimorganismiga, rahvusel ja ajalool laiemalt on noorus, keskiga ja vanadus ning iga järguga astutakse kõrgemale haridusastmele.

Ajalugu on kas üleüldine või jagune. Kord tema võtab ühe rahva käsile, räägib tema lapse põlvest, seletab tema noort iga ning mehe tegu, kuulutab tema vanust päivist, lõpetab tema surmaga. ...Vanal ajal elasivad rahvad teine teise järel: üks langes, teine tõusis, üht maeti maha, teine pidas pulmi, ühendust ep olnud.⁷⁴

Ajaloo käigus ei ole midagi kogemata juhtunud, vaid kõik käib seal ühe seatud, tarviliku korra järele⁷⁵ ...Mis vanaks on jäänud ja elu jõuu kaotanud, selle asemele tuleb uus, parem, ja midagi ei sure seal ära, mis mitte surma väärt ei ole... Ajaloo saatja (Genius) ei nuta mitte nende surnute pärast, keda ta maha matnud ega kahetse verd, mis ta valanud.⁷⁶

Inimesesoo vanaduse uurimised ei ole praegusel ajal iseenesest mitte üksi huvitavad, vaid need teevad meile maailma ajalugu alles arusaadavaks, näidates, kuidas inimene arvamata ajaruumid oma mitmesuguse hariduse järkudega läbi on käinud, enne kui ta loomalikust olekust inimese väärilise seisukorrale jõudis.⁷⁷

Eesti ajaloo tundmine annab autorite arvates seega võimaluse esiteks aru saada eestlaste kaasaegse olukorra tagamaadest ning teiseks jõudu edasi liikumiseks ning halvast hoiduda.

Isamaa ajalugu ei tohiks kellegile tundmata olla, sest ainult selle varal õpime heast, mis siin korda saadetud, õiget lugupidama ning halva eest endid hoidma.⁷⁸

Meie isamaa ajalugu oma ligimeste ja kaugemate aasta-sadadega...köneleb: kudas suure elu tormidest, sõja vaenu ja katku häda voodest meie eesvanemad pidid kindla Eesti südamega ja tubli ja vahva Eesti meelega, verd ja higi valades, samm sammult ränga elukormaga edasi astuma.⁷⁹

Üldiselt leitakse, et ajalugu ei ole eestlaste vastu kuigi helde olnud ning et see on jätnud sügava jälje eestlaste iseloomule.

⁷⁴ Bergmann, J. Üleüldine ajalugu. 1. jagu : Vana aeg. Tartu : Schnakenburg, 1879, lk 1.

⁷⁵ Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu, lk 3.

⁷⁶ Samas, lk 210-211.

⁷⁷ Jung, J. Muinasaja teadus Eestlaste maalt, lk 24.

⁷⁸ Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu, lk 3.

⁷⁹ Tülk, J. Ajaloo kirjutamisest, lk 20.

Surusid nad siit maa vaba rahva oma pärisorjeks maha, misga n'ad aasta sadade kaupa ülekohtu ülekohtu pääle koormasivad, mis veel tänapäevani oma paha vilja kannab.⁸⁰

Rahvusline eneseteadmine? Sellest ei või juttugi olla. See oli pikal orjuse ajal välja higistatud, muru rüppe, mullapõue maetud...Raskesse unesse on nad [eestlased] teda [rahvus] aastasadade jooksul unustanud.⁸¹

Äärmuslikumas variandis hakatakse koguni kahtlema Eesti ajaloo õpetamise vajalikkuses, sest sealt pole leida positiivset eeskujut ning see pole edasiviiv. *Maailma ajalugu õpitagu küll, aga Eesti rahva ajalugu teeb rahvast rahutumaks ja selle pärast on parem, kui teda ei õpita.⁸²*

Enamik autoreid sellega siiski ei nõustu nähes ajaloo tundmises pigem pääseteed. *Kulub ära oma isamaa ajalugu uurida, endid esivanemate eluga tuttavaks teha, et sellel kombel oleviku puudustest, mis ühe sõnaga orjapõlve päranduseks hüütakse, õiete aru saades kätt paremine paranduse adra külge panna oskaksime.⁸³*

Muinaseestlaste rahvuslik iseloom

Rahvusliku iseloomu väljajoonistamine sai alguse juba Hurdast ja Jakobsonist, põgusalt on sellele eelmises peatükis ka viidatud. Sarnane joon on iseloomulik kogu 19. s. ajalookäsitlustele. Rahvusliku iseloomu teemat võib pidada üheks heaks näitajaks, mille järgi on võimalik jälgida kaasaja rahvuslike vajadusi, sest rahvusliku iseloomu kirjeldus on suunatud otseselt kaasaja inimestele ning selle eesmärgiks on tekitada/süvendada rahvuse liikmetes teadmist kasulikust ja kahjulikust rahvuslikus iseloomust. Kuna rahvusliku iseloomu kohta ei ole tegelikult võimalik ajaloost mingeid fakte leida, siis jätab see autoritele piisavalt palju tõlgendamisruumi, et väljendada iseene veendumusi.

⁸⁰ Jung, J. Liivlaste vürst Kaupo, ja sõdimised tema päevil, kui ka Liivi rahvast ja nende kadumisest siin maal. – *Kodu-maalt*, nr 5, 1876, lk 74.

⁸¹ Köpp, J. Kaheksakümmend aastat vabaduses. Postimees 1899, nr 71.

⁸² Eesti Postimees nr 4, 27.01.1882.

⁸³ Bergmann, J. Eestlane ordo ajal. Eesti Postimehe kalender ehk aasta raamat 1880. Tartu, 1879, lk 12.

Kui eeltoodud ajalooteemalised arutlused olid suhteliselt ebakindlad ja kõhklevad, siis kuldse ajastu kirjeldus selles osas, mis puudutab rahvuslikku iseloomu on vastupidi, äärmuslikult idealiseeritud. Rahvusliku iseloomu põhimõtte toetub primordialistlikule arusaamale rahvuse iseloomu püsivusest. Tegemist on millegagi, mis on ajas muutumatu ning peaks järelkult orjusest räsitud pealispinna alla peituma ka kaasaegsetes eestlastes.

Kuna ajaloo käsitlemine rahvuslikus kontekstis peaks eelkõige andma positiivse tõuke kaasaegsete identiteedile, siis on mõisteta, et eestlaste rahvusliku iseloomu kirjeldamisel on autorid enamasti pea ühel meelel. Rõhutatakse vanade eestlaste moraalsel palet - ausus, sõnapidamine. Elujõulisuse pidid tagama visadus, vaprus, keharamm.

Ühtviisi oli vana Soomlane ning Eestlane ihu poolest terve ja tugev, vaimu poolest ärgas ning jõudus edenemises, aga visa vanast kinni pidamas, südi ja vahva, auusameeleline ning isamaa armastuses elav, rahuline võera vasta lahke ja helde, vanulisele tige ning armutu; mõlemate meelt jahutas laul rõõmus ning kurbtuses, nagu tänini ulatanud rahvalaulude hulk tunnistab.⁸⁴

Antud näitest hakkab silma, et just elujõulisus on oluline komponent. Samasse kategooriasse võiks liigitada ka vanast kinni pidamise. Perioodil, mil uut (rahvus) legitimeeriti vana abil, sai viimasel olla vaid positiivne konnotatsioon. Samuti tõusis rahvapärimus esile muude allikate nappuse tõttu, pakkudes küll subjektiivset ja aja jooksul muutnud, ent samas emotsionaalset sidet kuldse ajastuga. Sageli rõhutatakse, et vanad eestlased oli suured isamaa-armastajad. Selle peamiseks tõendiks peeti nende visa vastupanu vaenlastele.

Läbivalt mainitakse laulu olulisust ja selle tõestuseks on tänase päevani säilinud arvukad rahvalaulud. Kuna 700 aasta tagust lauluarmastust on faktiliselt väga raske tõestada, võib eeldada, et laulu eraldi esiletõstmine rahvuslikus retoorikas on pigem rahvuse loomise konstrueeritud komponent. Selle abil loodi seos laulupidude ja rahvuse vahel ning hakati looma eestlaste kui laulurahva identiteeti. Samasse kategooriasse võiks paigutada seltsielu armastuse. *Eestlaste*

⁸⁴ Bergmann, J. Mõnda meie esivanemate elust. Isamaa-kalender 1882 aasta peale. Tartus, 1881, lk 8-9.

*seltsielu armastus näib varakult ärkanud olema, millest see tunnistust annab, et nad oma elumajad suurteks küladeks kokku ehtasivad.*⁸⁵

Rahvusliku iseloomu alla võiks ehk liigitada ka eestlastele läbi aegade omistatud hariduspüüdu ja töökust, mida tõepoolest sageli käsitletakse vaat et rahvusliku iseloomuna. Hariduspüüd seostub eelkõige vajadusega luua terviklik rahvuslik ühiskond, milles oleksid esindatud kõik seisused. Teisisõnu senine olukord, kus rahvus võrdus seisusega, pidi industriaalühiskonna arenedes asenduma olukorraga, kus seisused on struktuurid rahvuse sees. Kõrgem haridustase oli ühelt poolt nii rahvuse loomise kui erinevate seisuste tekitamise eelduseks. Haridus võimaldab laiendada silmaringi ning seeläbi parandada orjuse haavad.

*Õppimata inimene seisab sügavas orus, kus metsad ja mäekünkad igal pool ees, mis tema silma kaugemale ei lase ulatada; mida enam üks inimene haridust on saanud, seda kõrgema mäe peal ta seisab, kust tema pilt igale poole ulatub.*⁸⁶

*Edasi nõudkem, edasi sõudkem, edasi jõudkem, sest üksi kõrgem haridus suudab meid raske aja haavadest hoopis parandada!*⁸⁷

Kuldne ajastu 19. s. ajalookäsitlustes

Kuldse ajastu kirjelduse idealiseerituma osana tuleb käsitleda eelmist lõiku rahvuslikust iseloomust. Ülejäänud kuldse ajastu kirjeldus ei ole enam nii ühtne ja üdini positiivne. Seda ehk seetõttu, et kui rahvusliku iseloomu teema on pigem rahvuslik teema, siis kuldse ajastu eluolu kirjelduse osas ollakse rohkem sõltuvad ajalooallikatest. Sellegipoolest oli kuldse ajastu kirjeldus samuti sõltuv kaasaja vajadustest, sest selle abil tuli taastada eestlaste rahvuslik eneseväarikus. Kesksed teemad olid muinaseestlaste haridustase, tsiviliseeritus, riiklik korraldus, jõukus, tegevusalad. Neist enamvähem ühtne arusaam oli peamise tegevusala kohta: selleks peeti põllutööd.

*Meie rahvas on õnnelikuid päevi näinud; rahulikult elasivad nemad oma naabritega, harisivad oma põldu ja rõõmustasivad endid oma elajate karja kasvama nähes.*⁸⁸

⁸⁵ Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu, lk 29.

⁸⁶ Kreutzwald, F. R. Lühikene seletus, lk 17.

⁸⁷ Bergmann, J. Eestlane ordo ajal, lk 17.

*Põllutöö on eestlaste kõige armsam töö olnud esivanemate ajal ja on seda ikka veel.*⁸⁹

*Põlluharimine on alati kõrgema ja parema hariduse märk olnud.*⁹⁰

Põllutöö väärtustamisel võis olla mitmeid põhjusi. Esiteks peeti põllupidamisega tegelevat kultuuri kõrgemal arengutasemel olevaks, kui seda oleks lihtsalt küttimine ja korilus. Teiseks võib selle taga näha ka rahvusliku mõtte ühedimensioonilisust Eestis. Eesti rahvuslik liikumine toetus peamiselt talurahvale, seetõttu on mõistetav, et kuldse ajastut seostati selle elustiiliga. Põllutöö välja toomises põhilise tegevusalana ei oleks ju tegelikult midagi erakordset, ent eesti ajalookäsitlustes ehitati kogu kuldse ajastu kirjeldus üles sellele põhimõttele. Loodi kuvandit muinaseestlasest kui rahulikust põllupidajast, kes ei teinud liiga kellelegi teisele ning edenes usinalt nii majanduslikult kui haridustasemelt.

Siiski polnud põllutöö ainus tegevusala, mida muinaseestlastele omistati. Selle kõrvale toodi vabadus- ja isamaa-armastuse tõestusena ka sõjapidamist.

*Eesti esivanemad on vaprad ja tugevad sõjamehed olnud, kes ka merel väga hästi toime saivad.*⁹¹ *Iseäranis Saarlased ja ranna-Eestlased olivad sõdades vaprad ja mere röövimise käikudel kardetavad.*⁹²

Sõjapidamine ja põllundus väljendasid rahvusluse kahte aspekti: põllupidamine kui harituse ja usinuse ning sõjapidamine kui isamaa-armastuse ja „oma“ kaitsmise sümbol.

Muinaseestlaste rikkuse, haridustaseme ja tsiviliseerituse osas läksid arvamused lahku ja kõikusid seinast seina.

*Eestirahvas selle ajal rikas rahvale, varale ja iseäranis vahva vaimule oli.*⁹³

*Kui Sakslased Liivimaale tulivad, leidsivad nad täitsa harimata rahvad eest.*⁹⁴

Samas ei saa väita, et üks autor oli läbivalt pessimistlikum kui mõni teine, pigem oldi mõnes küsimuses optimistlikumad ja mõnes mitte ning autorite lõikes ühtset mustrit pole.

⁸⁸ Jung, J. Mõnda isamaa vanust aegust. Tartu : H.Laakmann, 1874, lk 5.

⁸⁹ Hermann, K. A. Uurimised Eestirahva muinas-ajast, Tartu : Hermann, 19?, lk 27.

⁹⁰ Bergmann, J. Eestlane ordo ajal, lk 96.

⁹¹ Samas, lk 97.

⁹² Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu, lk 47.

⁹³ Hurt, J. Pildid isamaa sündinud asjust, lk 68.

⁹⁴ Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu, lk 85.

Kõige paremini väljendub ajastu otsiv vaim nn diskussiooniteemades. See tähendab, et teatud teemade puhul on näha, et autor on justkui segaduses. Tegemist on ajaloo „faktidega“, mis ei sobi autori maailmavaatega ning seetõttu peab ta vajalikuks teema üle pikemalt juurelda ning tuua vastuargumente või öelda otse välja, et see ei saa lihtsalt tõsi olla. Sageli tähendas see siiski, et üks konstrueeritud ja autori arvates ebausutav argument asendati lihtsalt teisega.

Diskussiooniteemade olemasolu võib pidada 19. s. iseloomulikuks. Ka hilisemates ajalookäsitlustes lükatakse varasemaid väiteid ümber, ent probleemid on hoopis teised. 19. s. diskussiooni objektiks on eelkõige rahvusliku retoorikaga seotud teemad, s.h. peamiselt muinaseestlaste moraalne pale ja vaimne arengutase. Paratamatult on ühtlasi tegemist selliste teemadega, mille kohta ajalooallikad kunagi päris kindlat vastust andma ei hakka ning mille puhul on seega rohkem tõlgendamisruumi.

Rahvuse nimi. Veel tänapäevalgi toovad modernistlikud rahvuslusteoreetikud näiteks just eestlasi, keda enne 19. s. ei kutsunud isegi mitte eestlasteks, vaid lihtsalt maarahvaks. Sakslane ei tähistanud mitte niivõrd teisest rahvusest inimest kui valitsejat, kõrgemast seisusest inimest.⁹⁵ Rahvuslusideoloogia kohaselt on oma nime puudumine äärmiselt nukker perspektiiv, kuna ta paneb kahtluse alla rahvuse legitiimsuse. Kui pole minevikku, pole ka olevikku, rääkimata tulevikust. Lisaks lihtsalt nime puudumisele oponenti ka väitele, et eestlaste nimi oli küll olemas, ent see ei tähistanud tänapäeva eestlaste esivanemaid.

*..Meie omalt poolt peame aga tunnistama: Seni ajani ei ole veel mingit a-suurust kirjakest üles leitud, mis näitab, et Eesti nimi oleks iganes ja iialgi mõne teise rahva päralt olnud.*⁹⁶

Poliitiline staatus. Oluline küsimus oli, kas eestlased olid muinasajal ikka vabad. Kuna rahvuslik ajalookäsitlus oli üles ehitatud eeldusele, et kunagi olid eestlased

⁹⁵ Hobsbawm, E. Nations and nationalism since 1780 : programme, myth, reality. Cambridge : Cambridge University Press, 1997, lk 48.

⁹⁶Hermann, K. A. Uurimised Eestirahva muinas-ajast, lk 62.

priid olnud, siis vastupidise väitmine oleks võtnud rahvuslikult ajalooteadvuselt põhiargumendi. Põhiprobleemiks oli väidetav eestlaste allumine ja maksude maksmine Vene vürstidele.

Sellest näeme, et eestlased sellel ajal, kui nad Rooma keisrile kingitusi viisivad, vaba ja oma jalal seisev rahvas on olnud. Kui nad seda mitte ei oleks olnud, siis ei oleks nendel ka võimalik olnud saadikuid ja kingitusi saata, sest ühe võõra riigi alamad ei võinud mitte teise riigi keisrile kingitust viia.⁹⁷

Kõik need sõnumid näitavad, et Eestlased sel ajal oma pead ilma võera ikketa elasivad. Selle vastu räägib küll see sündmus, et kui Oleg Ruriku järel valitses ja Smolenski ja Kiievi linna ära võitis, siis olivad ka Eestlased tema sõjavägedes... Veel üks tõendus, et Eestlased sel ajal ise oma käe peal elasivad, on see, et Novgorodi vürst Vladimir Varägid ja Eestlased palga eest oma sõjaväes pidasid.⁹⁸

Teiseks polnud selge, millises staatuses olid eestlaste endi valitsejad, kas oli ühtne valitsus, kas tegemist oli kuningate või lihtsalt vanematega. Pärast rahvusriigi teket hakati rääkima riiklusele vägagi sarnasest ühiskondlikust korrast, 19. sajandil nähti muinas-Eestit pigem lõdvalt seotud maakondade kogumina.

Aga meie ei või siiski uskuda, et ialgi Eestimaal omast sugust kuningaid valitsenud, kes kõik kihelkonnad omma juhatamise ja kaitsmise alla ühendanud. Ju sõnad "kuningas" ja "riik" on võõrast keelest võetud ja kus sõna puudub, puudub ka asi. Küll võis ajuti juhtuda, et mõni vägev ja vahva vanem kõigist tõistest ammetivendadest kõige kuulsamaks ja kõrgemaks tõusis, kes siis ka kergeste mitu kihelkonda ja maakonda nii kaua valitses, kui ta elas. Niisugusid vanemaid on vististe vanad ajaraamatud kuningateks nimetanud.⁹⁹

Abielu puhtus. Nagu oli näha rahvusliku iseloomu käsitlustest, üritati rahvuslikku retoorikasse kaasata mitmeid (luterlike seisukohtade järgi) ühiskonna toimimisele paremini kaasa aitavaid ideid. Seal hulgas rõhutatakse sageli, et vanade eestlaste seas oli abielu au sees, abielurikkumine oli taunimisväärne ning rikkujat ootas ees hirmuäratav karitus - põletamine. Probleemiks sai aga teadmine, et vanade eestlaste seas oli levinud ka mitmenaisepidamine ja naiste röövimine. Nende

⁹⁷ Samas, lk 93.

⁹⁸ Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu, lk 121-122

⁹⁹ Hurt, J. Pildid isamaa sündinud asjust, lk 18.

argumentidega ei taha autorid sugugi nõustuda ning kohati argumenteeritakse lehekülgedepikkuselt, miks need faktid kuidagi tõele vastata ei saa.

Need, kes hea meelega ütelda tahavad, et Eestlastel mitme naise pidamine viiks on olnud, võtavad paavsti Innocenz III kirja tõenduseks, mis see 1199 piiskop Albertile Liivimaale on saatnud.¹⁰⁰ Selles kirjas hoiatab paavst sugulastega abiellumise eest, mitte mitmenaisepidamise eest.

Meil ei ole aga mitte tõendusi olemas, mis meid tõeks pidama võiks sundida, et üleüldine rahva pruuk oli omale naisi röövida, ilma vabatahtliku kokku leppimada... Selle poolt räägib meile kõigepealt hulk rahvalaulusid, et tütarlaps enesele vabalt meest võis valida.¹⁰¹

Muinaseestlaste tsiviliseeritus. Paganlusele moraalse hinnangu andmisega seostub ka vanade eestlaste väidetav orjapidamine ja vaenlaste piinamine.

Aga vanad ajaraamatud annavad meie esivanemaist ka tunnistusi, mis meile mitte armsad kuulda ei ole ja meie ei või ka neist kuulmata ja kostmata mööda minna. On nemad õiged, siis peame neid ära kuulma, olgu nemad kui kibedad tahes... Vanad eestlased on kiiduväärt tegude kõrval tõe poolest ka tõisi tegusid teinud, mis mitte kiiduväärt ei ole. Nad on nimelt riisunud, põletanud ja veanlastele mitmet viisi piinalist surma valmistanud.¹⁰²

Orjuse teema läheb vastuollu eelkõige eestluse keskse ideega, s.o. vabaduse ülistamisega, sestap oli raske tunnistada, et muinaseestlased orje üldse võtsid ning vabandati, et isegi kui orje oli, siis neid ei koheldud halvemini.

Orjeks osteti võeraid ehk tarvitati seks sõjavangid...aga ep ole tunnistust, et niisuguseid orje palju halvemini oleks peetud kui palgatud sulaseid ning ümmardajaid.¹⁰³

Toorust põhjendatakse selle aja üldise meelsusega, mil valitses hammas hamba vastu põhimõte.

Sel ajal tunti ainult rusika õigust, kõik muu oli võeras.¹⁰⁴

Ning isegi kui üldiselt oldi toored, siis naiste ja lapsi säästeti.

Üks väga auväärt ja tähtjas asi vana Eestlastest, mis Lätti Hindrik mittu kord suure kiitusega nimetab ja mis sel toorel aeal sõdija rahva juures vähe leiti, on see, et Eestlased sõdades millaski vaenlaste naisi ja lapsi ära ei tapnud, vaid seesugusi tegusid jõleduseks pidasid.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu, lk 32.

¹⁰¹ Samas, lk 30.

¹⁰² Hurt, J. Pildid isamaa sündinud asjust, lk 77.

¹⁰³ Bergmann, J. Mõnda meie esivanemate elust, lk 11.

¹⁰⁴ Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu, lk 221

Hõimuvendade reetlikkus. Rahvusliku retoorika üheks aluseks on rahvus kui väiksem struktuuriüksus ning hõimlus kui selle makrotasandi analoog. Võttes eelduseks rahvuste geneetilise iseloomu, peaks ka sõprus ja üksmeel hõimuvendade vahel *a priori* olemas olema. Ajaloost ei sobi selle kontseptsiooniga liivlaste ja eestlaste suhted muistse vabadusvõitluse ajal, mil liivlased said osaks eestlaste allutamisprotsessist. Kohati püütakse seda rohkem põhjendada, teisel vähem, ent küsimus - kuidas hõimuvennad saavad meie vastu töötada - näib kerkivat enamike 13. s. vallutust käsitlevate autorite töödes. Peamiselt üritatakse seda vabandada liivlaste endi sundseisuga, olles sakslaste poolt allutatud, olid nad sunnitud eestlaste vastu minema. Päris hukkamõistvat hinnangut ei esine.

Imelik tuleb see mul aga ommeti ette, et need kaks rahva sugu üksteist väga on vihkanud ja üksteisele vaeva teinud, mis kül ka jaolt sellest võib tulnud olla, et Liivlasi kõigeesite sunniti ristiusku vastu võtma ja Eestlased siis nende vaenlasisk saavad, kui nemad Sakslaste ja Lätlastega Eestlasi ristiusku sundima ja riisuma tulivad.¹⁰⁶

Ajalookäsitluste vastuolulisus

19. sajandi ajalookäsitlustele on iseloomulik vastuolulisus. Heaks näiteks sellest on Andres Saali looming. Ühelt poolt trots senise baltisaksa ajalookäsitluse vastu. *Jah, nõnda katsuvad mõned õpetatud mehed ka meie ajalgi veel kõik, mis natuke vaimu tegevust nõuab, meie esi-rahvalt ära vaielda. See on nõnda ütelda uurijate haiguseks saanud. Eestlastelt enestelt ei võinud midagi mõistlikku tulla.¹⁰⁷* Ning veendumus, et muinaseestlased olid töökad, rikkad, hindasid abielu. Neid peeti *uhketeks paganateks, kes sõnakuulmist ei tunnud ega endid ühegi võera seaduse ees ei painutanud.¹⁰⁸*

Teisalt tunnistab ta muinaskultuuri allajäämist kristlikule pealetungile. *Paganate usk, nende puudulik riigiseadus, sõjapidamise ja kaitsmise viis oli oma*

¹⁰⁵ Jakobson, C. R. Kolm isamaa kõnet, lk 20.

¹⁰⁶ Jung, J. Liivlaste vürst Kaupo, lk 70.

¹⁰⁷ Saal, A. Üleüldine isamaa ajalugu, lk 89.

¹⁰⁸ Samas, lk 47.

*iga ära elanud, oli vanaks jäänud ja ei võinud enam ajanõudmistele vastu seista.*¹⁰⁹ Selle taga näib olevat põhimõtteline eeldus, et paganlik kultuur, isegi kui omasuguste seas arenenud, jääb alla kristlikule kultuurile ning kristlik kultuur on inimkultuuri arengu kõrgemal astmel. *Haridusest nüüdse aja mõõdu järele ei või meie kõnelda, sest seda ei olnud kellegil põhja pool Europas elaval rahval. Kui Sakslased Liivimaale tulivad, leidsivad nad täitsa harimata rahvad eest.*¹¹⁰ Madalamal arenguastmel olemisega põhjendab ta ka muinaseestlaste allajäämist, sest *eestlaste sõjariistad olivad väga lihtlabased ja osalt puudulised.*¹¹¹

Saali kirjutiste põhjal ei olegi päriselt mõistetav, kas orjusesse langemist oleks olnud tema arvates võimalik vältida. Allöeldust võiks teha järelduse, et kaotus oli paratamatu ja oleks saabunud varem või hiljem nagunii. *Kui nende võitjad ka mitte Sakslased ei oleksivad olnud, siis oleks vististi üks teine rahvas sedasama teinud. Et üks käputäis rahvast, kes teistega sammu ei jõudnud pidada, vabaks oleks võinud jääda, seda ei usu ju keegi meist. Terves maailmas ei ole seda veel sündinud, kudas pidi see ime siis just siin sündima!*¹¹²

Ent juba järgmisel leheküljel toob ta välja, et kaotuse vältimine oleks teatud käitumise korral olnud võimalik. *Meie näeme nüüd küll, mis meie kodumaa muistsed elanikud oleksivad pidanud tegema, aga mis aitab see nüüd enam. Ühtegi vildakat ja väärduvat sammu, mis ajaloo astutakse, ei tee enam ükski vägi ega võimus heaks. See on kui patt Pühavaimu vastu, mida siin ega teises ilmas andeks ei anta. Õppigem sellest, mis meie rahule tarvis läheb.*¹¹³

Andres Saali ehk põnevamakski panuseks rahvuslikku ajalootõlgendusse on tema ajalooainelised jutustused. Näib, et neis on Saal Eesti ajaloo sellina kirja pannud, nagu ta seda näha tahaks. Jutustustes „Aita“, „Leili“, „Vambola“ jne käsitleb ta muistse vabadusvõitluse aineist rahvusluse positiivse programmina. Muinaseestlasi

¹⁰⁹ Samas, lk 212.

¹¹⁰ Samas, lk 85.

¹¹¹ Samas, lk 51.

¹¹² Samas, lk 213.

¹¹³ Samas, lk 213.

on kujutatud eetiliste ja vapratena. Ent need jutustused jätavad küsimuse Saali maailmavaatelisest paigutumisest veelgi lahtisemaks, sest eelpool mainitud võimalus, et Saal peab kristlust võrreldes paganlusega kõrgemal arenguastmel olevaks, ei leia antud juttudes kinnitust. Vastupidi, neis on tegemist tõelise paganluse romantiseerimise ja heroiseerimisega, juttudesse on osavalt pigitud tuntumad paganlikud jumalused, autor on lugupidamisega suhtunud paganlikku looduseaustamisse.

Saali loomingus tekkis omapärane vastuolu. Tema ajalookäsitlus on suhteliselt pessimistlik, ilukirjanduslikud jutustused aga äärmuslikult idealiseeritud. See näitab, et ajalooliseks peetu ei vastanud rahvuslikele ootustele ning ilukirjanduse abil üritas ta seda puudujääki korvata.

Rahvuslik nihilism?

19. sajandi kontekstis on tekitatud diskussioon rahvusliku mõtte ebakindlusest sajandi viimastel kümnenditel. Konkreetsemalt on küsimuse all olnud Ado Grenzsteini venestusmeelne tegevus. Süüdistust venestusmeelsuses on edukalt juba ümber lükatud selles osas, mis puudutab salakaebusi ja organisatoorset tegevust.¹¹⁴ Ajalookäsitluste taustal võib vastuargumentidega pigem nõustuda. Küsimus on selles, kellega võrreldes olid Grenzsteini rahvuslikud vaated äärmuslikud. 1930ndate ja 1990ndate kontekstis oli tegemist kahtlemata põhjendamatu ebakindlusega, ent 19. sajandi lõpule rahvuslikule mõttele on iseloomulik pigem ebakindlus kui enesekindlus, lihtsustatult võiks perioodi iseloomustada - kõrge eneseimetlusega, ent madala enesehinnanguga. Naiivsus ja idealism käisid käsikäes kõhkluse ja negativismiga.

Niisamuti saab küsida, miks ei tõlgendatud Eesti ajalugu mitte positiivse vaid pigem realistliku või isegi negatiivse programmi järgi? Miks pidi Andres Saal positiivset ajalootõlgendust esitama kunstilise jutustuse ja mitte ilmeka ajalookirjutusena? Miks arvati, et realistlikust ajalookäsitlusest ei ole võimalik Eesti rahvuslusele sobivat tuuma leida ning seetõttu oli vajalik luua sinna kõrvale

¹¹⁴ Uus katse hinnata Ado Grenzsteini rolli Eesti ajaloos. – *Tuna*, 1999, nr 2.

poeesia? Neile küsimusele vastamiseks peab ilmselt esialgu küsima, kas sellise positiivse ajalookäsitluse loomine oleks olnud üldse võimalik ilma otseselt faktidega vastuollu minemata. Vaadates ajalookäsitlusi tervikuna, näib see olevat vähemalt teoreetiliselt võimalik. Tundub, et riikluseelne rahvuslik mõtte oli vägagi sõltuv konkreetsetest isikutest ja nende isiklikest hirmudest, mistõttu hinnang samale küsimusele võis olla autorite lõikes suisa vastupidine. Kuigi enamike autorite töödest läbi teatav kõhkelnoot ning üdini idealistlikku programmi ei esitatud, saaks kõigi autorite peale kokku ometigi konstrueerida ka nn positiivse rahvusliku ajaloo. Selle võimalikkust näitab ka vastava positiivse ajaloo konstrueerimise dominantsus pärast omariikluse tekkimist. Oma riigi loomine tõstis rahvusliku enesekindluse uuele tasandile, eestlus oli ebakindlalt etnilise rahvusluse positsioonilt tõusnud riiklikuks rahvusluseks. Seega võiks lõigu alguses esitatud küsimusele vastamisel olla võtmesõnaks „omariiklus“ kui rahvusliku retoorika keskne komponent ilma mida saavutamata ei ole täielik rahvuslik rahulolu paratamatult võimalik.

20. sajandi algus

Kui 19. s. rahvused arvasid, et rahvuse arengu seisukohalt on paratamatu teha valik saksa ja vene tee vahel, siis alates sajandivahetusest hakati otsima oma teed, mis oleks sõltumatu orienteerumisest mõnele teisele suurrahvusele. Uus suund sai alguse Tartu renessansiga ja avaldus selgemalt 1905. aasta revolutsiooni järel. Eduard Laaman peab ärkamisaega eesti rahvuse sünniks ja 1905. aastat tema poliitiliseks ristimiseks.¹¹⁵

Kuna mentaalsed muutused toimuvad järk-järgult ja täpne dateerimine pole võimalik, on edaspidi uurimuses kasutatud väljendit sajandivahetus, pidades selle all silmas pigem uut ajalookirjutuse traditsiooni kui aastaarve.

Ajajärku 19. sajandi lõpust kuni omariikluseni võiks pidada omamoodi vaheetapiks, sissejuhatuseks uude ajalookäsitlusele. Uued saksa või vene orientatsioonist vabastatud ideed valmistasid ühiskonda ette põhimõtteliseks pöördeks rahvuslikus enesekindluses. Võrreldes eelmise perioodiga ei ole oponeerimine baltisakslastele enam ajalookäsitluste ainus läbiv teema. Märksa enam kerkib esile oponeerimine Vene valitsejate tegevusele Eesti ajaloos. Varasemal perioodil anti keisri tegevusele pärisorjuse kaotamisel alati positiivne hinnang:

Meie maale on Aleksander suurt hääd teinud. Ta pani uueste Tartu universiteedi käima. Aleksandri arm purustas pärisorjuse kütke, mis aastasajad juba olivad vältanud ja kinkis Liivimaale 1819 ihuliku vabaduse, Eestimaale veidi enne.¹¹⁶

...kui üks helde vürst, keiser Aleksander I, nad oma sõnaga katki murdis ning pärisorjad inimeseväärilise oleku sisse tõstis. ...Jah, keiser Aleksander I on meie kõige suurem häätegitaja, tema nimi meile igaveste kallis, tema mälestus meie meeles ning südames kustumata.¹¹⁷

¹¹⁵ Laaman, E. Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu: ette loetud Kaitseväge kultuurilise selgitustöö kursustel 1925. aastal. 3 trükk, Tallinn : Vaba Maa, 1991, lk 21.

¹¹⁶ Eisen, M. J. Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu: muistsest ajast meie ajani. Tartu : Schnakenburg, 1877, lk 147.

¹¹⁷ Bergmann, J. Eestlane ordo ajal, lk 17.

Sajandivahetusest alates kadus Vene keisri kui priiuseandja ülistamine ning pärisorjuse kaotamise teemale anti sootuks teine hinnang. Ei lähtunud enam sellest, et võrreldes varasemaga oli pärisorjuse kaotamine samm edasi, vaid sellest, et pärisorjuse kaotamisel ei tehtud piisavalt palju. Vaatenurk oli seega hoopis vastandlik, miinimumprogrammi asemel lähtuti maksimumprogrammist.

19. aastasada tõi eesti rahvale vabadust, aga ainult vaba õhku hingamiseks, mitte vaba mullapinda jalge all toitmiseks. Terve "maarahvas" muutus maata, koduta hulguseks.¹¹⁸

Kui ihu raske ikke all ägab, keha valusatest piitsahoopidest õhetab, silmaring üle oma talu ja mõisa õue ei ulata, ei siis või vaimu priiusest ega iseseisvusest ka küll mitte palju juttu olla. Endine ori jääb edasi orjaks, viletsaks tööloomaks, kel mahti ega jõudu ei ole oma vaimule vabadust, iseseisvust muretseda.¹¹⁹

Nii jäi Eesti rahva suurem osa, kõigist "vabastamistest" hoolimata, ikka edasi orjaahelatesse, mis, endistega võrreldes, ainult oma kuju olid muutnud.¹²⁰ Niipea kui tsarismusel rahva osavõtmine ja vaimustus sõja vastu kindlustatud oli, vilistas ta kõigi lubaduste peale ja vajutas oma küünis käpa seda suurema saagi- ja verejanuga rahvaste ihusse.¹²¹

Kõigist tagakiusamisest hoolimata, mis slaavi lai rusikas meile osaks saada laskis, oleme edasi jõudnud, võibolla just selle kiuste.¹²²

Tegelikult nihutati selle muudatusega ju ka Jakobsoni valguse-pimeduse-koiduaja kontseptsioon paigast, sest Jakobson oli koiduaja all silmas pidanud pärisorjuse kaotamist. *Aga pimedus ei kesta igaveste, jo tõusis koit hommiku poolt ja kuulutab heledat valgust: Meie Keisri herra arm oli see koit, kelle ees pimeduse taudel enam pidamist ei ole.¹²³* Nüüd nihutati koiduaeg pigem rahvuslikule ärkamisajale, aga see ei takistanud ka hiljem kontseptsiooni ennast siiski Jakobsoni autorlusega seostamast. Iseasi, et ilmselt varemgi ei peetud koiduaja all tingimata silmas konkreetselt pärisorjuse kaotamist, vaid sellega alguse saanud protsessi.

¹¹⁸ Reiman, V. Kolm sammukest rändamise teed, lk 54-55.

¹¹⁹ Köpp, J. Kaheksakümmend aastat vabadusest. Postimees, 1899, nr 71.

¹²⁰ Pöögelmann, H. Vaba Eesti: märgukiri Eesti asutava kogu valijatele. Tallinn : V.S.-D.T.-P Tallinna Org., lk 1919, lk 4.

¹²¹ Pöögelmann, H. Vaba Eesti, lk 14.

¹²² Rebane, H. Balti parunid Eesti elus. Tartu : Eesti Kirjanduse ühisuse Postimehe trükk, 1918, lk 7.

¹²³ Jakobson, C. R. Kolm isamaa kõnet, lk 33.

Varasemast rohkem hakatakse jälgima Soome ajalooteaduse arengut ja sellest eeskuju võtma, vähemalt sageneb teostes oluliselt viitamine soome autoritele. Veelgi üllatavam, uue etapi saabumist näitab ka see, et mõningal määral hakatakse oponeerima ka 19. s. eesti ajalookäsitlustele ja eelkõige selle naiivsemale osale. Näiteks kritiseerib Villem Reiman Jakobsoni valguse aja kontseptsiooni. *Kas oli see aeg tõesti Eesti rahva valguse aeg, nagu meile on püütud tõendada? Jah, valgust oli palju! Ta tungis sisse ülevalt ja kõrvalt iga roika vahelt, aga tungis sisse ka vihma ja lund, tungis sisse külma ja tuult.*¹²⁴

Rahvuslik realism: Villem Reiman

Villem Reimani on nimetatud esimeseks tõsisemaks eesti ajaloolaseks.¹²⁵ Kahtlemata on alates temast just ajalookirjutuse teaduslik tase jälle sammukese edasi astunud, ehkki esimesi tõsisemaid ajalooteaduslikke püüdlusi seostaksin pigem Jaan Jungiga. Rahvuslik ideestik, millele Reiman loob oma ajalookirjutuse, näib esmapilgul olevat sarnane teistele 19. s. lõpu autoritele. Ajalugu võrdleb ta sarnaselt enamikele varasematele autoritele looduse protsessidega - *rahvaste elus vahelduvad hääd ja kurjad päevad nagu päev ja öö, kord tõstab laine kõrgesse päikesepaistele, kord hullub maru ja tõukab rahvad alla pimeduse sügavusse.*

Sarnane on ka suhteline pessimism eestlaste mineviku aadressil. Eestlastel pole mineviku eeskujusid, nad elavad lootuses, et suured teod on veel ees. *Väikestele rahvastele ei anna maailma käigu suur juhtija mitte enam mõeka kätte. Kalevipoja mõek murdus ammu Kääpa kaldal kandja enese kintsuluude vastu. Väikestele rahvastele ei jaga saatus enam mitte maailmas juhtivat osa lahinguväljadel. Väikeste rahvaste mõek ja kilp on haridus.*¹²⁶

Ometi jääb Reimani kirjutistes kõlama oluline uus akord. Kui varasemal perioodil oli muinaseestlastega seonduvate pahede tunnistamine autoritele valulik

¹²⁴ Reiman, V. Eesti kodu. Tartu, 1894, lk 6.

¹²⁵ Vahtre, S. Muinasaja loojang, lk 33.

¹²⁶ Reiman, V. Kolm sammukest rändamise teed. - *Sirvilauad*, 1907, lk 45.

ja nad üritasid leida vabandusi, siis Reiman ütleb need negatiivsed jooned välja hoopis teistmoodi, ilma erilise vabanduseta, nendinguga, et nii lihtsalt on.

Saadi tähele panemata vaenlaste maale, siis tapeti mehed maha, naised ja lapsed võeti vangi, kallim vara riisuti puhtaks, mida ühes ei saanud võtta, rikuti ära ehk süüdati põlema. Abielu peeti au sees ja abielurikkumist loeti tulitööks, ehk küll mees naist vanemate käest ostis ehk väevallaga riisus.¹²⁷

...päris ja kindlat ühisvalitsust ei olnud. Rahvas jagunes maakondade kaupa erihulkadesse, kes enam ehk vähem üksteisest lahku seisid, jah vahel vaenulikult kokku puutusid.¹²⁸

Liivlaste tähtsam vanem Kaupo heitis sakslastega nõusse, olgu et ta ära tundis, et pikem vastuhakkamine asjata oli, olgu et omakasu teda vägevate leeri ajas.¹²⁹

Väljaütleva rolli on Reimanile omistatud varemgi. *Kuni Reimanini on nii mõnigi pateetiliselt kodumaa ajaloo ilutsenud, vanades eestlastes ingel-ilusaid üliinimlikke kangelasi näinud. See ei olnud tõsine ajalugu, vaid ettekujutuse abil otsitud ja leitud illusioon ilma faktilise tõsise ajaloolise aluseta.¹³⁰*

Ent väljaütlemisega kaasneb leppimine. Ajalugu võib ju olla eestlaste jaoks negatiivne kogemus, ent ta on sellegipoolest oma. Selle taga võib ka näha soovi pakkuda eestlusele uut perspektiivi, ehk loobuda varasemast püüdest ehitada eestlust üles muinasaja utoopilistele õhulossidele, mida õigupoolest keegi eriti ei uskunud, ja leppida ajaloolise tegelikkusega. *Meie minevik on madala ja väikene. Aga ta on siiski meie südamele armas, sest ta on meie minevik, nagu ema meil armas on, sest et ta meie ema on. Ja kui tumeda suitsuhurtsiku aknaaugust koguni tõsise inimsuse soojendavaid kiiresid hakkab meie ajasse paistma ja kui tööorja kõva käe korba alt palava vere tuksumist tundub, mis meie südamesse juhib, siis läheb minevik meile veel armsamaks ja tema mullahais ei ole enam vänge ja vastik, kelle eest meie põgeneme, vaid ta tiheneb pinnaks, kellesse meie sügavamine juurdume ja kellega meie lahutamata kokku kasvama.¹³¹*

¹²⁷ Reiman, V. Eesti ajalugu, lk 12.

¹²⁸ Samas, lk 11.

¹²⁹ Samas, lk 17.

¹³⁰ Sepp, H. Sissejuhatuseks - Reiman, V. Eesti ajalugu, lk 6.

¹³¹ Reiman, V. Ajalooliste mälestuste korjamine, lk 7-8.

Reimani ideid võiks nimetada omamoodi rahvuslikuks kainenemiseks, sest ta ütleb välja, et meie varasem ajalugu ei anna meile midagi positiivset ning seetõttu pooldab pilgu pööramist tulevikku. *Teiseks võiks ajaloolikuks tõeks tunnistatud asjaolust mõnda järeldada, mis meie rahvast tema praegustes ja tulevastes eluvõitlustes julgustaks ja juhataks. Vahest selgub mineviku ajaloolikust valgustusest, et meie rahvas sagedaste nagu haua ääre peal on kõndinud ja lootusetas seisukorras viibinud. Vahest kuuleme, mis asi võimatuid olukordasid siiski on aidanud välja kannatada: põhjamaa rahvaste omane visadus ja töökus, kokkuhoidmine ja vähesega leppimine.*¹³²

Ajalooteadvusega tegelevad psühholoogid on välja pakkunud ajalooteadvuse stabiliseeriva ja dünamiseeriva funktsiooni. Stabiliseeriv s.o. suunatus minevikule ja iseendale, dünamiseeriv s.o. suunatus tulevikku, väljapoole, erineva ja võõra kogemisele.¹³³ Kahtlemata oli 19. sajandi rahvuslik mõte „iseendaga“ palju rohkem hädas kui 20. sajandi rahvuslik mõte. Dünamiseeriva funktsiooni omistamine oleks ehk liialdus, ent võib nõustuda, et üldtendents liikus 20. sajandil selles suunas.

Reimani ajalookäsitluse edasikandumine

Üks oluline erinevus võrreldes eelmise perioodiga seisneb ideede paljususe vähenemises ja ajalookäsitluse pildi selginemises. Osaliselt on see tingitud sellest, et ajaloo tegelevaid autoreid on võrreldes teiste perioodidega vähem. Need, kes ajaloost kirjutavad, teevad seda aga vägagi ühesugust skeemi kasutades.

Näiteks seostab Prants mineviku tundmaõppimise vajadust vägagi sarnaselt Reimanile esiteks „väikese“ mineviku plusside nägemisega ning teiseks sellest jõu kogumisega tulevikuks. *Endiste aegade tundmaõppimine annab meile õiget arusaamist selle väikse ja lihtsa töö väärtusest, mida igapäevases elus tehtakse ning mis enamaste tundmataks ja teadmataks jääb. Oma esivanemate olukorra tundmasaamine on meile aga ka selle poolest tähtis ja tarvilik, et meie nõnda uut*

¹³² Samas, lk 7.

¹³³ Allikas, A. Karu, K. Ajalooteadvus: ülevaade teoorias ja empiirilisi andmeid Baltikumist. – *Akadeemia*, 1995, nr 3, lk 460.

*Julgust ja jõudu, lootust ja kinnitust saame oma praeguse aja kitsikusi kanda ja ka raskusi ära võita.*¹³⁴

Lisaks saavad alates Reimanist alguse veel kaks tendentsi. Orjuse aega ei käsitleta enam ühtsena, sellest tuuakse välja eestlaste seisukohalt positiivsema tähendusega Rootsi aeg ning 18. sajand kui pärisorjuse kõige raskem aeg. Need teemad leiavad ka teiste autorite poolt järgimist.

*Endise aja vabapõlv oli rahval küll juba meelest ununud, ometi mitte alles hiljuti Rootsi valitsuse all maksnud paremad seadused ja laiemad õigused.*¹³⁵

*Ometi on eestlane Rootsi valitsuse ajal vist kõige rohkem ennast inimese tundnud olema, sest veel tänapäev kõneldakse - vanast hääst Rootsi ajast.*¹³⁶

*See seletus kuulutab selgesti, et talupoeg 18. sajandil kõige sügavamasse pärisorjusesse langenud. Saksa pidasid talupoegi loomadega peaaegu ühesugusiks, jah müüsid neid niisama kui loomi.*¹³⁷

*...Majandusliselt elas aga rahvas viletsamat elu kui kunagi enne, ning teda võttis pime orjaöö Vene valitsuse alla saades oma kaissu.*¹³⁸

*Sellest ametlikust seletusest näeme selgesti, et Eesti talupoeg kõige sügavamasse pärisorjusesse langenud oli, ja tal suuremat õigust ei olnud kui loomal - tapmine maha arvatud.*¹³⁹

19. sajandi ja sajandivahetuse ajalookäsitluste võrdlus

Matthias Johann Eisen avaldas ajaloo teemalisi kirjutisi pika aja vältel. Seetõttu on tema loomingul puhul jälgitav rahvusliku maailmavaate muutumine. "Eesti, Liivi ja Kuura maa ajaloo" esmatrükk ilmus 1877, selle ümbertöötatud kolmas trükk 42 aastat hiljem, 1919. aastal. See annab ainulaadse võimaluse võrrelda, kuidas on ühe inimese arusaam Eesti ajaloost muutunud sisuliselt kogu käsitletava perioodi vältel. Ilmselt on osa muudatusi tingitud ka Eiseni isiksuse arengust, ent kuna teda

¹³⁴ Prants, H. Eesti rahva ajalugu, lk 9-10.

¹³⁵ Prants, H. Isamaa ilu hoiledes! – Berendsen, R. Eestimaa talurahva vabastamise 100-aasta juubel. Tallinn : A. Kümmel, 1916, lk 45.

¹³⁶ Grosschmidt, O. Eesti rahva ajalugu. Tartu : Hermann, 1911, lk 78.

¹³⁷ Eisen, M. J. Eestimaa ajalugu. Tartu : Postimees, 1919, lk 249.

¹³⁸ Grosschmidt, O. Eesti rahva ajalugu, lk 109.

¹³⁹ Jürgens, J. L. Lühikene üleüldine ja kodumaa ajalugu rahvakoolidele. Tallinn, 1918, lk 175.

isiklikult tundnud inimesed ei viita mingile maailmavaatelisele vapustusele¹⁴⁰, siis peamiselt võib muutused siiski keskkonna arvele panna.

1877. aastal ilmunud "Eesti, Liivi ja Kuura maa ajaloo" kohta on autor märkinud, et tegemist on peamiselt tõlkega, mõningal määral on sellesse pikitud ka Eiseni enese seisukohti. Oma loomingi algperioodil tegeleski Eisen peamiselt tõlkimisega¹⁴¹, mis on ühelt poolt tunnistuseks noore rahvuslase pakitsevast soovist midagi oma rahva jaoks ära teha, ent teisalt näitab, et originaalloominguks ei olnud veel piisavalt loomingulist kogemust ja akadeemilisi teadmisi. "Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu" järgib selgelt baltisaksa estofiilse ajalookirjutuse traditsiooni, mis kujutas muinasaegseid eestlasi pigem rahumeelsete põllupidajatena, kes muutusid vägivaldseks vaid äärmisel vajadusel, ning kelle arengutase ja moraalsus oli oma aja kohta kõrge. *Kodus elasivad Eestlased omas keskes ühe teisega enamiste sõbruses; väga arva tuli tüli ja riidu ette. Nende päävoorus oli isamaa armsaks ja kalliks pidamine...Muidu oli auusus, sõnapidamine, truus, meele kindlus, vahvus, mehine süda ja terav vaim nii hästi sõnades kui tegudes igal sammul liikumas.*¹⁴²

Sootuks teistsugune vaatenurk on esitatud sama teose 1919. aasta uustrükis ja 1911. aastal ilmunud teoses "Eestlaste sugu". Üheks oluliseks muutuse põhjuseks on kindlasti lahti rebimine baltisaksa estofiilsest traditsioonist ning näo pööramine pigem Soome ajaloo uurimise poole. Autorid, kellele Eisen viitab, on Yrjö-Koskinen, Aspelin, Castrén, Lönnrot, August Ahlqvist, Julius Krohn.

"Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu" on taandunud "Eestimaa ajalooks" ning eessõnas on selgelt sõnastatud autori püüdlus kirjutada rangelt Eesti rahva ajalugu. Seejuures näib ta arvavat, et nendes piirides püsimist talt eeldatakse ning see ilmselt segab teda mõnevõrra. Igatahes peab ta vajalikuks potentsiaalseid etteheiteid juba ette põhjendada. Selles osas on ootused üsna äärmuslikud, sest Eisen peab vajalikuks "vabandada" näiteks ka 13. s. Riias toimunud sündmuste käsitlemine vajadust.

¹⁴⁰ Ederberg, F. Päss, E. (toim.) M. J. Eiseni elu ja töö. Tartu : Noor-Eesti, 1938.

¹⁴¹ Samas, lk 29.

¹⁴² Eisen, M. J. Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu, lk 12-13.

Sisulises pooles on toimunud oluline nihe muinaseestlaste kirjeldamisel. Kui varasemal perioodil olid põllutöö ja sõjapidamine kõrvuti, siis põllutöö on taandunud ning muinaseestlasi kujutatakse palju primitiivsema kultuuri esindajatena, kelle arengutase oli madal.

20. sajandi alguses vaadati kuldsele ajastule märksa kainema pilguga, „negatiivseid ajaloofakte“ võeti rahulikumalt. Ajalookäsitlus muutus keerulisemaks, rohkem hakati arutlema eestlaste algkodu teema üle. 700 - aastane orjaaeg ei olnud enam ühtlaselt negatiivne periood, süvendati vana hea Rootsi aja müüti. Vene valitsejate tegevuse ümberhindamisega muutus pärisorjuse kõige pimedamaks perioodiks 18. sajand ning koiduaeg nihkus 19. sajandi alguselt ja pärisorjuse kaotamiselt ärkamisajale.

Omariikluse periood

Selgem murrang ajalookontseptsioonis toimus 1920ndate aastate alguses, mil rahvuse areng oli jõudnud uue rajajooneni – saavutatud oli rahvusriik. Alles iseseisva riigi tekkest alates on märgata tuntavat muutust ajalookirjutuse rahvusliku retoorika eeldustes.

Kahtlemata sisaldab mõiste „murrang“ kasutamine endas mitmeid ohtusid. Esiteks saab enamik mentaalseid muutusi teoks samm-sammult. Teiseks ei kao kuhugi ideeline mitmekesisus, küsimus on pigem selles, milline maailmavaade on domineerivam. Rahvusriigi teket julgeksin siiski nimetada murranguks ajalookäsitlustes, kuna alates sellest hetkest muutusid põhimõtteliselt rahvusliku retoorika eeldused – baas, millele ülejäänud rahvusluskontseptsiooni ehitada sai. Ning teiseks oli uutes oludes võimalik teistmoodi kirjutada, mistõttu oluliselt muutub ka kirjutiste stiil.

Võib nõustuda Toomas Karjahärmiga, et omariiklus iseenesest ei toonud kaasa põhimõttelist pööret eesti mõtteloo ideekapitali nomenklatuuris. Kõik peamised poliitilised voolud ja ideoloogiad olid enam-vähem tuntud juba iseseisvuseelisel ajal. Siiski polnud iseseisvas Eestis rahvuslus end kaugeltki ammendanud, sellel oli arenguruumi just ülesehitava, riiki loova tegurina.¹⁴³

Kõige olulisem eelduslik muutus puudutab legitiimsuse küsimust. Olles saavutanud oma riigi, ei olnud vaja enam esitada küsimust, kas eestlased rahvusena üldse varem eksisteerisid, kas neil on õigust esitada oma rahvuslikke nõudmisi. Eestlastest endist oli saanud dominantne rahvus, mistõttu paljud eelmiste perioodide probleemid kaotavad oma teravuse. See ei tähenda, et kõhklused kaoksid, endiselt vaieldakse vastu baltisakslastest alguse saanud skeptitsismile, ent kogu asi on omandanud teise tonaalsuse. Võiks öelda, et vaatamata ajalooteaduse professionaliseerumisele, mis ühelt poolt tagab

¹⁴³ Karjahärm, T. Vaim ja võim, lk 224.

kahtlemata kirjutiste kõrgema teadusliku taseme, muutub ajalugu alles nüüd tõeliselt rahvusliku retoorika vahendiks.

Professionaalne ajalookirjutus

Ajalooteaduse professionaliseerumisega kaasnes ka rahvusliku mõtte ja ajalookirjutiste mõningane eemaldumine. Kui varasemal perioodil tegelesid ajalooga rahvusliku liikumise tegelased, vastavalt olid ajalookirjutised põimunud rohke rahvusliku retoorikaga, siis pärast iseseisvumist hakkas see tendents taanduma ning otseselt rahvuslusküsimusi puudutati ajalookirjutistes vähem.

See, et otseselt rahvuslusteoreetiliste aruteludega ajalookirjutistes enam ei tegeletud, ei tähendanud, et peamised kriteeriumid, mille alusel ajaloole hinnangut anti, poleks olnud rahvuslikud. Otto Liiv on sõnastanud omariikluse perioodi ajaloo uurimise eesmärgina teenimise rahvus(riik)likke huve ning leidnud, et selle ülesandega on hästi hakkama saadud. *Eesti ajaloo uurimise ülesanded ja seos meie riigi ja rahva eluga pole olnud valel alusel. Vahekord uurimisülesannete ja oleviku riiklikkude ning rahvuslikkude nõuetega on üha tihenened ja see peab tulevikuski nii jätkuma.*¹⁴⁴ Samasugune arusaam, s.o. ajaloo käsitlemine lähtuvalt lõppeesmärgist, milleks Eesti ajaloo puhul peeti iseseisvuse saavutamist ja rahvusriigi teket, võib täheldada teistegi autorite ja ka kitsamate uurimissuundade puhul. Näiteks kirjutab Peeter Pöld eesti kooli ajaloo käsitlemisel, et vajalik on uurimuse ülesehitamine lõpp-perspektiivist, s.o. iseseisva eesti kooli tekkimisest lähtuvalt. *Ja see põhimõtteliselt täiesti uus perspektiiv ongi see, mis iseenesest ajaloopildi teiseks teeb, valguse ja varjud, sügavused, kaugused ja kõrgused, asjade suuruse ja koha ümber muudab ja muutma peab.*¹⁴⁵

Omariikluse perioodi ajalooga tegelevate isikute hulk on kahtlemata suurim vaadeldavatest perioodidest. Enamasti on tegemist siiski üksikut kitsast teemat käsitlevate teostega. Kogu Eesti ajalugu käsitlevate professionaalse ajalookirjutuse

¹⁴⁴ Liiv, O. Eesti ajaloo uurimise mõningaist ülesandeist. - *Ajalooline Ajakiri*, nr 1, 1938, lk 1.

¹⁴⁵ Pöld, P. Eesti kooli ajalugu. Tartu : Akadeemilise kooperasiivi kirjastus, 1933, lk 7.

mahukamateks tähisteks on Hans Kruusi peatoimetamisel valminud "Eesti ajalugu"¹⁴⁶, mille muinasaega puudutava osa kirjutas Harri Moora, ning "Eesti rahva ajalugu", mille muinasaja osa on kirjutanud Juhan Libe. Need teosed koondavad endas omariikluse perioodi ajalooteaduse saavutusi ja seisuga. Hoopis iseküsimus on, kas professionaalsus tähendab ka sõltumatust rahvuslikust paradigmat. Võib väita, et ehkki nende teoste stiil on mõnevõrra vähem lennukas, kui seda on näiteks otseselt rahvusluse ülistamisele suunatud Vabadussõja-teemalised kirjutised, on probleemivõrgustik endiselt üles ehitatud rahvuslikke prioriteete silmas pidades. Näiteks luuakse lugeja ja ajaloos käsitletu vahele otsene seos seeläbi, et käsitletud eestlasi nimetatakse läbivalt "meie esivanemateks". Teoste eesmärgiks on seega rahvusliku ajaloo kirjutamine ning see on suunatud eesti rahvusest inimestele.

Kogu Eesti ajalugu käsitlevate professionaalsete ajaloolaste hulka võib lugeda ka kooliõpikute autoreid, nt Emma Asson, Jaan Adamson, Jüri Parijõgi, Jaan Konks, Aleksander Põrk jne. Rahvuslikkuse uurimise seisukohalt on õpikud kohati siiski väheminformatiivsed võrreldes eelmises lõigus mainitud teostega, sest väiksema mahu tõttu ei pruugita kõikidele huvipakkuvatele detailidele tähelepanu pöörata.

Kuldse ajastu kirjeldus omandab omariikluse perioodil täiesti uue näo. Rahvuse teke nihutatakse varasemasse perioodi ning seostatakse teistest soomeugri hõimudest lahkulöömisega. Mis veelgi olulisem, järjest harvemini küsitakse, kas eestlased kui rahvus on varem üldse eksisteerinud. Küsimusele, kas eestlastel oli enne 19. sajandit oma nimi, vastatakse, et selle järele ei olnudki vajadust, sest omal maal on õigus kutsuda ennast, kuidas ise tahad. *Arusaadav, et neil oli õigus ennast ka maarahvaks nimetada, vastandiks linnarahvale ja võõrsilt sissetunginud sakslastele. Aga see veel ei tähenda, et nad eestlase nime oma kohta ei tarvitanud.*¹⁴⁷

¹⁴⁶ Kruus, H. (peatoim.) Moora, H. (toim). Eesti ajalugu I. Tartu : Eesti Kirjanduse Selts, 1936.

¹⁴⁷ Põrk, A. Eesti ajalugu I. Vanem iseseisvusaeg kuni 1227. Aastani. Tallinn, 1927, lk 22.

Perioodi enne 13. sajandit nimetatakse iseseisvusajaks, viidates sellega otseselt poliitilisele staatusele. Omavahel tülitsevatest hõimudest saab praktiliselt riigi moodustamise veerel olev tihedalt integreeritud etnos.

*Tol ajastul eestlased moodustasid kindlasti ühise rahvuspärase kultuuriga ja sisemise kokkukuuluvuse teadvusega seotud terviku.*¹⁴⁸

*Muistne eesti maakond esineb täiesti ühtlasi riikliku ühikuna, mille sisemine korraldus, kuigi seda pole veel küllaldaselt selgitatud, osutab ometi nii kindlat terviklikku võimkonda, et ei saa juttugi olla mingist paljalt hõimkondlikust eesti "suguharude" valitsemisviisist.*¹⁴⁹

*Muistse vabadussõja lõpu poole hakkasid eestlased üldrahvusliku riigi mõtte teostuma ja side maakondade vahel kõvenema.*¹⁵⁰

Muinaseestlasi kirjeldati palju kõrgemal arengutasemel olevatena võrreldes Tacituse kirjeldatud fennide ja ka aestidega.

*Kuid on kindel, et ka "pehmendatult" Tacitus'e sõnad ei või käia meie esivanemate ega teiste läänemere-soomlaste kohta. Meil oli kultuurijärg juba palju kõrgem.*¹⁵¹

*Samuti vastab ka see aestide elujärg, mida Tacituselt kuuleme, praeguse Eesti ala selleaegsete elanikkude omale, mitte aga fennide hankiva-jahtiva ja kalastava rahva enese ülalpidamise viisile.*¹⁵²

Võrreldes varasema perioodi ilmub uus märksõna - ettevõtlikkus. Täpsemalt tähendas see edukat võitlust loodusega, mille käigus samm-sammult põllumaad endale võideti.

*[Majandusliku arengu] sisemiseks kandvaks jõuks oli meie esivanemate oma edenemisvõime ja ettevõtlikkus.*¹⁵³

See on paljude ja väga paljude kümnete põlvkondade vägitöö, mis manab metsade ja padrikute, kändude ja kivide asemele viljarikkad väljad ja vararikkad külad, mille ilu ja õitsengut ülistavad ja ihaldavad naabrid aastasadu, suutmata ometi vallutada, mille väge ja

¹⁴⁸ Kruus, H. Eesti ajalugu I, lk 374.

¹⁴⁹ Libe, J. Eesti rahva ajalugu, lk 109.

¹⁵⁰ Sepp, H. Eesti maa, rahvas, kultuur. Toim. H. Kruus. Tartu : Haridusministeeriumi kirjastus, 1926, lk 249.

¹⁵¹ Moora, H. Eesti ajalugu I, lk 91.

¹⁵² Libe, J. Eesti rahva ajalugu, lk 12.

¹⁵³ Moora, H. Eesti ajalugu I, lk 122.

*vara isegi veel saksa raudründajad Läti Hendriku päevil ei suuda küllalt imestella ja kadetseda, põletada ja röövida.*¹⁵⁴

Üldiselt ei ole ajalookäsitluses kahtlust, et Eesti oli muinasajal oluliseks majanduslikuks ja kultuurikeskuseks Läänemere regioonis ning isegi kaugemal. Nii pakub Eesti muinasaja ajalugu huvi ka *üldise ajaloo perspektiivist nähtuna.*¹⁵⁵

Küsimus pole vaid majanduslikus ja kultuurilises, vaid pigem isegi välispoliitilises edus. Perioodi alates 11. sajandi keskpaigast hakatakse kirjeldama viikingiajana, mil *üha selgemini hakkas ilmuma eestlaste osa Läänemere valitsemises.*¹⁵⁶ Kõigis rahvuslikes ajalookäsitlustes on juttu eesti viikingite sõjakusest ja vaprust ning seeläbi saavutatud edust. Oluline on, et eestlased polnud vaid passiivsed kõrvaltvaatajad, nad sekkusid aktiivselt ajaloo kulgu.

Suunatus jõulisemale ajalookäsitlusele väljendub teisteski teemades. Kadus vajadus „suurte sõprade“ järele. Näiteks väideti 19. sajandil mitmel pool, et muinasajal tehti venelastega sageli koostööd. *...Eesti rahvas on aga juba ammu, ammu Veneriigiga ja rahvaga läbi käinud, vastastikku Vene rahvaga võidelnud ja ühes võidelnud. Ajaluolise Veneriigi asutajate seas olivad Soomesugu rahvad ühendatud nõuul Venelastega ja võitlesivad ühes koos.*¹⁵⁷ 20. sajandil ei olnud sellised väited enam mõeldavad, allikates esinevat koostööd venelastega kirjeldati kui viljatut ning venelasi peeti *tüütavaks naabriks meie esivanematele.*¹⁵⁸

Samuti muutus suhtumine talupoegade vastupanusse pärisorjuse ajal. Varasemates käsitlustes talupoegade vastupanust juttu pole. Pärast omariikluse saavutamist levib aga üha enam teadmine, et talupojad avaldasid aktiivset ja passiivset vastupanu.

¹⁵⁴ Libe, J. Eesti rahva ajalugu, lk 163.

¹⁵⁵ Moora, H. Eesti ajalugu I, lk 123.

¹⁵⁶ Libe, J. Eesti rahva ajalugu, lk 69.

¹⁵⁷ Valgus nr 45, 09.11.1885.

¹⁵⁸ Asson, E. Üleüldine ajalugu ühes Eesti ajaloo. Keskaeg. Tartu : Noor-Eesti, 1935, lk 127.

Kui mõisa ja eesti küla vahekorda varasemal sajandeil võime iseloomustada avaliku sõjaseisukorraga, siis pärisorjuse ajal pääsevad maksvusele kavalad sissisõja-võtted, millega talupojad oma vastast - mõisa - püüavad salaja igapidi kahjustada.¹⁵⁹

See salaviha liitis enamasti kõiki talupoegi, tegi neist ühiskondliku jõu, mille suhtes mõisnikel tuli olla valvel. Kestvalt elati häärberites mässuhirmul. Iga sõja puhul väriseti rohkem sise- kui välisvaenlase eest.¹⁶⁰

Need ja mitmed teisedki uurimuses toodud muutused viitavad, et rahvusriikluse tingimustes muutus rahvuslik ajaloomõte resoluutsemaks ja enesekindlamaks, sest omariikluse tingimustes oli rahvuslikule õitsengule antud võimalus. *Järelikult on see igivana tõde, et õitseda võib ainult iseseisev riik, kui seesugune.¹⁶¹*

Rahvusriikliku ideoloogia tagajärjeks võib pidada ka välispoliitiliste küsimuste tõstatamist ajaloo kontekstis. Sootuks huvitava suuna võtab hinnang lätlaste reetlikkusele muistse vabadusvõitluse ajal. Kui varem oli see olnud tunnistajaks lätlaste rahvusliku iseloomu nõrkusest, siis nüüd esitatakse seda sündmust kui olulist kogemust – muinasajast tuleb teha järeldus, et Eesti ja Läti koostöö on oluline turvalisuse tagaja. *Kui meenutame siin seda eestlaste ja lätlaste pinguldunud halba vahekorda ja ühtlasi lätlaste äärmiselt lühinägelist poliitikat ja saatuslikku osa meie Vabadusvõitluses, siis muidugi mitte selleks, et meie lõunanaabride praegusi sugupõlvi teha vastutavaks oma esivanemate eest või koguni õhutada vaenu nüüdse läti rahva vastu. Ümberpöörduvalt, selle meenutamine peab eriti rõhutama seda suurt tähtsust, mis omavad eesti ja läti rahva tõsiselt sõbralikud suhted ja tihe koostöö ühiseks kaitseks välisvaenlase vastu.¹⁶²*

¹⁵⁹ Ränk, G. Meie rahvakultuuri ja külaühiskondliku elu arengutingimustest minevikus. – Tähiseid II. Eestluse aastaraamat. Tartu : K. Mattiesen, 1936, lk 19.

¹⁶⁰ Adamson, J. Eesti ajalugu II, lk 21.

¹⁶¹ Abroi, R. Iseseisvusest. – Vabadusalbum. Tallinn : Vabadusalbumi kirjastus, 1924, lk 10.

¹⁶² Kruus, H. Eesti ajalugu I, lk 374.

Muutus on vägagi mõistetav 30ndate välispoliitiliste suundumuste kontekstis. Koostöö naabritega oli välispoliitilise huvi keskmes: *oma lähema naabri Lätiga peame meie ühtlust ka välispoliitikas.*¹⁶³

Rahvuslik mõte ja ajaloomõte

Kui rahvuslikus ajaloomõttes tõi omariikluse saabumine kaasa kõhklaste kadumise, siis sama ei saa öelda muu rahvusliku mõtte kohta. Eriti 1930ndatel kurtsid paljud rahvuslased selle üle, et eesti kultuur on liiga talupoeglik ja selles puudub euroopalik elegants.

*Meie tödeme siin ainult: meie seltskond ja üliõpilaskond ei ole vaimliselt liikvel küllaldasel määral, temal on vähe juhtivaid aateid ja neilgi ei ole küllalt teoleviivat potentsi. ...Meil on liig vähe oma mõtlemisega, süstemaatilise ja objektiivse mõtlemisega omandet ilmavaadet, meie oleme liig vähe intelligentsisikud, kultuurisikud. Meie peame seks suurel määral alles saama.*¹⁶⁴

*Meiegi ajal ja meiegi kohal ripub veel küsimus, kui palju suudame endid vabastada teisist, kui palju suudame endid ise maksma panna – kultuuriliselt?!...Meie praegune isamaalisus on pääliskaudne, isegi enam-vähem mõõduandvaid üliõpilaskunnis, see on tavaline massiline hurraapatriotism, ilma teadvuseta ja sisuta.*¹⁶⁵

*Enesetunde, iseteadvuse puudus, orja-hinge enda alaväärsuse tunne, - see on näruseim element eestlase hinges, mis lööb läbi ka meie mentaliteedis.*¹⁶⁶

Ajalookäsitlustes esineva "suurustlemise" teemal on tabavalt ironiseerinud Oskar Loorits, kes näeb järgnevate ajalookäsitlustes esinevate muutuste taga rahvuslikkusega ülepingutamist. *Ennastalandava haletsemise asemel "seitsmesajast aastast" oleme juba hakanud täie õigusega hoopis uhkust tundma oma sisejõust, mis isegi sellised kannatused on suutnud läbi põdeda. Pastlakultuuri ja muistsete vabadusvõitlejate barbaarsuse asemel oleme hakanud nägema muinas-eestlaste jõulist viikingiaega ja suhteliselt kõrget vaimukultuuri.*

¹⁶³ Pusta, K.R. Balti liit - Paneuroopa eelkäia (1927). – Kontrastide aastasada, Tartu : Ilmamaa, 2000, lk 94.

¹⁶⁴ Anni, A. Meie ilmast ja meie ilmavaatetest – Mõtteid valmivast intelligentsis. EÜS "Veljesto" väljaanne. Tartu : Odamees, 1923, lk 13-15.

¹⁶⁵ Moora, H. Eesti praegusest rahvuslusest. – Mõtteid valmivast intelligentsist, lk 61-64.

¹⁶⁶ Liideman, K. Mõtteid Eesti rahvuslikust ideoloogiast. Tartu : ÜS Liivika Kirjastus, 1934, lk 6.

Kõige hea võõrsilt laenamise asemel oleme hakanud aru saama, et just meie hõimud on sooritanud inimkonna ajaloos suurima heateo, kultiveerides äärmise vaeva ja hoolega viljakandvaks isegi põhjamaise avara, kuid kehva looduse. Jonni, kiusu, kadedusega rikutud iseloomujooni ja tõestimärgatavaid väljasuremistendentse oleme hakanud hindama sünnipäraste tõutunnuste asemel (nagu seda võõrad meile alatasa kõrvu pasundanud) alles orjaaja olude pealesurutud degeneratsiooninähtena, milledest püüame nüüd kiiresti taas vabaneda. Ja ise oma päritolu ning algkodu oleme hakanud otsima juba kiviajast peale kaugel Ida asemel siitsamast Läänemere rannikult, kus asume veel praegugi.¹⁶⁷

Rahvusliku mõtte ja rahvusliku ajaloomõtte lahknemist võib põhjendada peamiselt sellega, et ajaloomõtte keskmes on eelkõige rahvuse poliitiline ajalugu ja kultuuriline jääb tahaplaanile. Rahvusriigi tekkimisega olid poliitilised eesmärgid saavutatud, sestap muutusid ajalookäsitlused varasemaga võrreldes toonilt märksa optimistlikumaks.

Natsionalistlik ajalookäsitlus

Kui eelpool sai välja toodud rahvusliku mõtte ja rahvusliku ajaloomõtte lahknemine, siis siia juurde tuleks lisada veel üks riikliku iseseisvuse katuse all tekkinud rahvusliku mõtte uus tasand, mis kasutas samuti sageli ajaloost toodud argumente ning mida võib tinglikult nimetada natsionalismiks, pidades selle all silmas rahvusriiklikku ideoloogiat. Omariikluse eel oli rahvuslikul mõttel peamiselt kultuuriline dimensioon. Omariikluse saabumise järel lisandub aga täiesti uus kiht rahvusriiklikku ideoloogiat, mille toon on märksa ülepaisutatum võrreldes professionaalse ajalookirjutusega.

Eelkõige väljendub see lähiajalugu puudutavates teemades. Näiteks muidu suhteliselt tasakaalukas ja vähe lennukaid väljendeid kasutav Eisen kirjeldab

¹⁶⁷ Loorits, O. Kas oleme ida või lääne päritolu? (Ette kantud raadios 30.12.1935). - Karjahärm, T. Unistus Euroopast. Lisa 4. Tallinn : Argo, 2003, lk 118.

Landesveeri sõda: *Saksa sõjaväe tulekul kadus silmapilgul Eesti vabariik nagu fata morgana; Gorgo pää vahtis üle Eesti ja silmapilgul tarretas elu igal pool.*¹⁶⁸

Eduard Laaman ei nõustu süüdistusega, et *Eesti riik on kui sessoonriik, sündinud siis, kui ajalugu purjus oli, ja mis võib kaduda, kui ajalugu kaineks saab...Ta näeb selle taga...suuremat algpõhjust, ajaloo suurt tendentsi, mis vana rohkem kui aastasajad... See on rahvuslik printsiip.*¹⁶⁹ Rahvusriigi tekkes nähakse seega midagi täiesti loogilist ja vältimatut.

Senine kaeblemine eestlaste raske mineviku ja sellega kaasnenud muutuste osas rahvuse psühholoogias, asendub pigem agressiivsete süüdistustega võõrvallutajate aadressil. Lõpuks ometi ilmuvad areenile "tõelised" kangelased. *Kangelastena peame vaatama kõiki neid meie esivanemaid, kes raskeis oludes kõigi aegade jooksul on heidelnud selle maa eest...Ühiselt kasvatagem vaimu, mis looks olukorra, et kangelasist ei tuleks puudu, kui Eesti neid vajab.*¹⁷⁰

Natsionalistide jaoks on iseenesestmõistetav, et muinaseestlastel oli oma riik, *vapper ja kuulsusrikas sõjavägi*¹⁷¹ ja läbimõeldud välispoliitika. *Eestlastel oli Balti mere süsteemis selja taga juba kuulsusrikas minevik, küllaldaselt majanduslikku jõukust, väljakujunenud demokraatne riigikord, küllalt kõrge üldkultuuri tase, hea solidaarsus tunne, kõrge võitlusmoraal.*¹⁷²

Samas tekib ka küsimus, kas varasemast pessimismist teise äärmusesse – põhjendamata optimismi – ei ole satunud. Juhan Luiga, kellele seda "isamaalist suurustõve" ette heidetakse, leiab, et *esitatud käsitus p a i s t a b ülistusena võrreldes senise eesti muinasajaloo a l a n d a m i s e g a.*¹⁷³

¹⁶⁸ Eisen, M. J. Eestimaa ajalugu, lk 279.

¹⁶⁹ Laaman, E. Eesti Vabadussõja ajalugu, lk 6-7.

¹⁷⁰ Orasmaa, J. Koguteos Võidupüha. Tallinn, 1936, lk 7.

¹⁷¹ Kurvits, O. Eesti rahvusväeosade loomine 1917-1918. Seltsi "1. Eesti polk" Kirjastus, 1930, lk 9.

¹⁷² Tandre, J. Koguteos Võidupüha, lk 25.

¹⁷³ Luiga, J. Eesti Vabadusvõitlus 1343-1345. 1924. Korduustrükk Tallinn : Olion, 2003, lk 6.

Natsionalistlik ajalookäsitlus ei tegele terve ajalooga, sellest tõstetakse välja vaid vajalikud sündmused, samuti ei olda põhjalikud, sest ajalugu kasutatakse vaid oma väidetele toe pakkumiseks, ajalugu pole iseseisev eesmärk. Ehkki natsionalistliku retoorika toon on palju julgem professionaalsete ajaloolaste poolt loodust, ei saa ometi öelda, et sisulise poole pealt tekstid kuigivõrd erineksid. Ühtviisi kujutatakse muinasaega kultuurilise ja majandusliku hiilgeajana, mil Eesti oli iseseisev riik.

Rahvusriikliku ideoloogia kontekstis tekib küsimus, kas mittedominantselt positsioonilt dominantsele asumine tõi endaga kaasa ka väljapoole suunatud agressiivsuse. Agressiivsuse hindamise äärmuslikumaks näiteks võib tuua Juhan Luiga poolt toodud argumenti selle kohta, et lätlaste rahvus on olnud edukas, sest on suutnud teiste rahvuste arvelt maad juurde vallutada. *Võitlustes sakslastega on kadunud liivlased, kurelased, semgallid, kuid nende maad ei ole mitte võitjate omaks saanud, vaid lätlaste omaks. Kõige suuremat on saavutanud Balti rannil 700 a. kestvas võitluses lätlased. Läti rahva geenius on teda juhtinud tarka teed!*¹⁷⁴

Enamasti väidavad rahvuslased ise siiski, et natsionalistlikust agressiivsusest on asi kaugel. Eduard Laaman räägib eestlaste „piiride haigusest“ – väljaspool Eesti piire vallutustahe vaibub.¹⁷⁵ *Meie ei siruta kätt võõra maa ja vara järele, aga meie ei lase iial võõraid panna kätte meie isamaa ja vara külge. Meie rahvussangarid ei ole oma verd valanud mitte võõraste rahvaste allaheitmiseks, vaid oma põlise ja püha maa vabastamiseks.*¹⁷⁶

Vastuses sellele küsimusele on ka palju vastuolulisust. Ühelt poolt soovitakse eesti rahvuslusse rohkem hoogu, resoluutsemat enesekaitset, laiemat kandepinda. Ja ometi rõhutatakse, et tegemist pole natsionalistliku agressiivsusega.

¹⁷⁴ Samas, lk 179.

¹⁷⁵ Laaman, E. Koguteos Võidupüha, lk 16.

¹⁷⁶ Päts, K. Koguteos Võidupüha, lk 2.

Meie riiklik mõte on võtnud omaks vähemusrahvuste suhtes kultuurilise tolerantsuse. Kuid see ei saa meil minna ka kaugemale. Kuna mõnede vähemusrahvuste hulgas on avaldunud ilmsed ofensiivsed tendentsid meie endi suhtes, mis nende maarahvaste kaasabil võivad kujuneda meile ohtlikeks, siis peame olema alati enesekaitseks valvel. Kuid see nõue on kaugest natsionalistlikust agressiivsusest.¹⁷⁷

Meie isamaalisusse peaks tulema palju enam jõudu ja hoogu kui ses on praegu, aga see ei tähenda, et see jõud peaks seisma vihas teiste vastu, metsikuses; tunde element peab olema meie rahvusluses, aga see ei tohi olla juhtiv haritud inimese juures, vaid juhitav.¹⁷⁸

Suurrahva haiguste - militarismi, imperialismi, messianismi suhtes, mis neid tõukavad vägivaldale teiste vastu, kõigi nende järelustega, oleme meie immuunsed. See-eest on aga meie rahvuslik kandepind igas mõttes liiga kitsas.¹⁷⁹

Vastavalt Eesti ärapäordumisele igasugusest ideoloogiast ei ole eesti rahvuslikkus kunagi olnud teadlikult agressiivsete totaliteedi püüete taimelavaks.¹⁸⁰

Teiste suurrahvaste ajaloo kohta leiab Järvo Tandre, et need on kas *vegeteerimise kirjeldus või üks pidev kriminaaltegude protokoll*. Palju õilsam on väikerahvas, kes on pidanud aastasadu võitlust enda kaitseks ja oma eluõiguse eest.¹⁸¹ Vaid mõned lõigud hiljem räägib ta aga juba Sigtuna vallutamist, mis ei olnud *lihtne röövretk, vaid kaugelenägelik välispoliitiline õnnelik aktsioon Rootsi vastu*.¹⁸²

Loogiline põhjendus sellele vastuolulisusele peitub nn väikerahvalikus elutunnetuses. Ehkki natsionalism ideoloogiana eeldab agressiivsuse kasvu, ei ole selle suunatus väljapoole väikerahva puhul realistlik. *Praegu, kus me elame pinevas rahvusvahelises olukorras, mis on eluliselt riivamas ka meie riigi ja rahva saatust, avaldub meie väikerahvalik tunnetus kõige ilmekamalt visas ja järjekindlas poliitilise erapooletuse säilitamises. Sellise erapooletuse taotlemine pole ju mitte*

¹⁷⁷ Liidak, K. Agraarpoliitika ja rahvuslus. – Tähiseid II, lk 67.

¹⁷⁸ Moora, H. Eesti praegusest rahvuslusest, lk 63.

¹⁷⁹ Liideman, K. Mõtteid Eesti rahvuslikust ideoloogiast, lk 11.

¹⁸⁰ Meri, G. Eesti ülesanne Balti ruumis (ilmunud 1935). - Karjahärm, T. Unistus Euroopast. Tallinn : Argo, 2003, lk 135.

¹⁸¹ Tandre, J. Koguteos Võidupüha, lk 23.

¹⁸² Samas, lk 25.

*meie ja ka mitte kaasaja leiutis, vaid ta on juba rohkeid aastakümneid kõigi väikeriikide teadliku poliitika keskseks juhiseks.*¹⁸³

Võimalik, et omariikluse oludes oli rahvuslikule mõttele ja ühtlasi rahvuslikule ajaloomõttele esitatud uus küsimus, millele enne Teise maailmasõja algust ühtset vastust leida ei suudetudki. Omavahel konkureerisid 19. sajandil juurdunud idee eesti rahvusest, mis pole kunagi teisi rahvaid alla heitnud, ja rahvusriiklik ideoloogia, mis ootas agressiivsemat enesekaitset.

¹⁸³ Kruus, H. Väikerahvalik tunnetus eesti ühiskondlikus mõttes. - Ajalooline ajakiri, 1938, nr 3, lk 145.

C. Rahvuslikud müüdid

Käesoleva peatüki eesmärgiks on analüüsida ülejäänud eestlaste rahvuslikus ajalookirjutuses käsitletavat rahvuslikud teemad lähtuvalt küsimustest, mis kerkivad võrdlusest teiste Euroopa rahvuste rahvuslike ajaloomüütidega.

Euroopa rahvaste rahvuslikud müüdid

Põhjaliku hinnangu andmiseks Eesti rahvuslikele ajalookäsitlustele oleks kahtlemata vajalik võrdlus teiste Euroopa, miks mitte ka laiemalt maailma rahvuste rahvuslike ajalugudega. Järgnevalt püütakse leida vastust küsimusele, millised võiksid olla olulisemad aspektid ajalookäsitluse iseloomu väljakujunemisel. Diskussiooni aluseks on võetud üldlevinud rahvuste liigitamise kriteeriumid: dominantne ja mittedominantne, ajalooga ja ajaloota, varane ja hiline.

Dominantne ja mittedominantne rahvus

Ida ja lääne tüüpi rahvusluse eristamisele on antud uurimuses eelistatud nimetust dominantne ja mittedominantne. Rahvuslusteoreetiliselt ei ole tegemist samade nähtustega, ida ja lääne tüübi eristamisega on kaasas käinud moraalne hinnang veel üsnagi hiljutistes uurimustes, näiteks nimetab Craig Calhoun lääne patriotismi healoomuliseks ja integreerivaks ning ida rahvuslust emotsionaalselt lõhestatuks ja populistlikuks.¹⁸⁴ Ilmselt siiski enamik kaasaja rahvuslusteoreetikuid moraalse hinnangu andmisega enam ei kiirusta, sest Euroopa geopoliitiline olukord on muutunud ning sellise vastanduse järele pole enam vajadust. Ida ja lääne tüübi kõrval on rohkem esiplaanil poliitilise ja kultuurilise rahvusluse eristamine ning hinnang sellele on olnud neutraalsem. Näiteks leiab John Hutchinson, et kultuurilise rahvusluse halvustamine ei ole õigustatud, sest tegemist on

¹⁸⁴ Calhoun, C. Nationalism. Buckingham : Open University Press, 1997, lk 89.

põhimõtteliselt erinevate lähenemistega. Poliitilise rahvusluse eesmärgiks on luua riik, mis tagab kodanikele nende õigused. Kultuurilise rahvusluse eesmärgiks on ajaloolise kogukonna moraalne uuestisünd.¹⁸⁵ Sisuliselt langeb see põhjendus kokku dominantse ja mittedominantse rahvusluse eristamisega, kuigi päris sarnaste põhimõtetega pole siingi tegemist. Kultuuriline ja poliitiline rahvuslus võivad eksisteerida samal ajal, esindades erinevaid rahvuse tahke, küsimus on vaid selles, kumb on domineerivam. Tendents on küll poliitilise rahvusluse domineerimise suunas, ent kultuuriline ei kao sealt kõrvalt kuhugi. Eristus dominantne ja mittedominantne näitab rahvuse arengu suundumust. Mittedominantse rahvusluse eesmärgiks on enamasti saada dominantseks ning see vajutab rahvuslikule ideoloogiale oma tugeva pitseri. Kultuuriline ja poliitiline rahvuslus on seega ühe rahvusluse kaks poolt, mittedominantne ja dominantne aga üksteist välistavad. Kuna eesti rahvusluse eesmärgiks on selgelt liikumine mittedominantselt positsioonilt dominantsele, siis on viimane eristus informatiivsem. Dominantne rahvuslus on paratamatult pigem poliitiline rahvuslus ja mittedominantne rahvuslus peab enne poliitilise rahvusluse faasi jõudmist läbima kultuurilise rahvusluse faasi.

Erinevate rahvuste ajalookäsitluste võrdlemisel on peamiseks probleemiks meetodiline mitmekesisus. Uurimusi võib küll leida piisaval hulgal, ent sageli on vaatenurk liiga erinev, et põhjendatud järeldusi teha. Eelkõige käsitletakse ükskuid müüte, ent ei paigutata neid ajalookäsitluse tervikusse. Seega saab muude rahvustega võrdlemisel rääkida eelkõige olulisemate müütide võrdlemisest. Üldtendentside näitlikustamiseks on aluseks on võetud kogumikteose „Mythen der Nationen: ein europäisches Panorama“¹⁸⁶, mis on sellesisulistest uurimustest süsteemseim ja mahukam. Selles kogumikus on erinevate maade autorid toonud

¹⁸⁵ Hutchinson, J. Smith, A. Nationalism. Oxford and New York: Oxford University Press, 1994, lk 122-125, viide teosele Hutchinson, J. The Dynamics of Cultural Nationalism. London: Allen and Unwin. 1987.

¹⁸⁶ Flacke, M. (Hrsg.) Mythen der Nationen: ein europäisches Panorama. Berlin : Koehler & Amelang, 1998.

välja enimkäsitletud teemad ajaloomaalis ning nende teemade põhjal on koostatud magistritöö lisa 1. Ühe kogumiku aluseksvõtmine on hea eelkõige näidete süsteemsuse pärast. Rahvuslikke müüte on ju tegelikult väga palju ja nende põhjal oleks võimalik tõestada kõike. Selles kogumikus on suhteliselt ühtse põhimõtte järgi välja toodud olulisemad müüdid ajalookäsitluse tervikust.

Teiseks on selles kogumikus näitlikustamise aluseks ajaloomaal/graafika. Ajaloomaali võib pidada heaks rahvuslike müütide indikaatoriks seetõttu, et esiteks on see sisult väga päevakajaline ja kunstilised püüdlused ei lämmata sisu. Teiseks on mahud seal hoopis väiksemad kui kirjasõnas, mistõttu kajastada suudetakse vaid kõige olulisemat. Kolmandaks on ajaloomaal oluline rahvuslike meeleolude väljendaja. Näiteks on esitatud küsimus, miks tegelesid baltisaksa muidu nii viljakad kunstnikud väga vähe ajaloomaali/graafikaga. Kui mujal Euroopas oli 19. sajandil ajaloomaali kõrgaeg, siis baltisaksa kunstnikest võib välja tuua vaid ükskuid näiteid. Võimalik vastus selle küsimusele on, et baltisakslaste jaoks oli rahvuslik identiteet tagaplaanil võrreldes klassiidentiteediga.

Alltoodud järeldused ei kattu täielikult lisa 1 toodud näidetega seetõttu, et üldtendentside väljatoomisel on olnud aluseks ka teised uurimused. Artiklites käsitletud müüdid võib jaotada 7 peamisse gruppi: poliitiline edu, poliitiline kaotus, kodanikuõigused/põhiseaduse areng, rahvuslik esiisa/esiema, rahvuse ühendamine, kultuur ja religioon.

Olulisim järeldus, mida on võimalik toodud näidete põhjal teha, seisneb selles, et müüt väljendab riigi/rahvuse poliitilist olukorda selle tekkimise ajal. Suurbritannia, USA, Prantsusmaa, Venemaa olid 19. sajandi Euroopa võimsamad riigid, vastavalt on rohkem rõhutatud ajaloos esinenud poliitilisi võite. Riikides, mis on uhked oma demokraatia traditsiooni üle (USA, Prantsusmaa, Inglismaa, Põhjamaad), on keskmes ka kodanikuõiguste ja põhiseaduse arengu küsimused.

Rootsi, Taani, Hispaania, Poola, Norra ja Tšehhi on riigid, mille hiilgeaeg on olnud varasemal perioodil, vastavalt on tuntumate müütide hulgas ka kaotusega seotu. 19. s. mittedominantsetel riikidel (Kreeka, Tšehhi, Norra) on olulisel kohal ka rahvuse taassünni müüdid.

Kõigi rahvuste puhul võib välja tuua religioosseid müüte ning enamasti on tegemist ka tõesti väga olulist positsiooni omavate müütidega. See tähelepanek on oluline eelkõige seetõttu, et sarnane suundumus ei ole täheldatav Eesti puhul.

Rahvusluse kultuurilisi aspekte ei kiputa ajaloomüütide kontekstis esmajärjekorras välja tooma. Kui seda tehaksegi, siis ei seostu see tingimata traditsiooniliselt kultuuriliseks peetud rahvustega. Näiteks on kunstil hollandlaste identiteedis oma oluline, et mitte öelda keskne roll, samas üldiselt peetakse Hollandit pigem poliitilise rahvuslusega riigiks. Samas kui mittedominantsetel, traditsiooniliselt kultuurilise rahvuslusega riikides (Tšehhi, Poola) on esiplaanil ikkagi poliitilise sisuga müüdid. Olulisemad rahvuslikud müüdid näitavad seega riigi vajadust oma positsiooni muuta. See ei tähenda, et rahvuslikus retoorikas poleks kultuuril olulist kohta või et poleks kultuurilise sisuga müüte, ent domineeriv roll on eelkõige poliitilise sisuga müütidel.

Üldtendentsina võib seega tõepoolest öelda, et sarnast tüüpi müüdid on neil riikidel, kelle poliitiline positsioon oli rahvusluse tekkimise perioodil sarnane. Igal juhul räägivad rahvuslikud müüdid rohkem kaasaja kui mineviku kohta.

Hroch leiab, et mittedominantsete rahvuste rahvuslikud ajalookäsitlused on ühtsed, sest rahvus on ohustatud positsioonil.¹⁸⁷ Selle väite toetuseks on siiski raske leida näiteid, sest konkureerivaid müüte on ka mittedominantsetel rahvustel. Näiteks oli 19. sajandil kreeklastele endi jaoks kuldseks ajastuks eelkõige Bütsantsi ajajärk. Antiik-Kreeka ülistamine sai alguse peamiselt lääne intelligentsi huvist ning kreeklased ise ajaloolist kontinueeti antiigiga ei tundnud. Antiik-Kreeka ja kaasaegse Kreeka sidus omavahel Konstantinos Paparrigopoulos 1859. aastal „Kreeka rahvuse ajaloos“.¹⁸⁸ Poolakatel oli kaks konkureerivat müüti: müüt legendaarsest esimesest valitsejast, talupoja pojast Piastist ja Polak-Katolik müüt (kui sa pole katoliiklane, siis ei saa sa olla poolakas) esindasid talupoeglikku

¹⁸⁷ Hroch, M. Specific Features of the Nation-Building Process in the Circumstances of a “Small Nation.” - Sørensen, O. (Ed.) Nationalism in Small European Nations. *KULTs skriftserie* No. 47, lk 25.

¹⁸⁸ Margaritis, G. Griechenland. Widergebrut aus dem Geist der Antike. – Flacke, M. (Hrsg.) Mythen der Nationen, lk 154.

Poolat, Jagelloonide multinatsionaalne kontseptsioon aga kõrgklasside Poolat.¹⁸⁹ Hrochi väitega ei saa seega nõustuda. Ajalookäsitluste ühtsus on tingitud pigem erinevate huvigruppide olemasolust ning ka Eesti ajalookäsitluse ühtsuse taga oli pigem ajalookäsitluste loojate sarnane sotsiaalne taust. Küll aga võib seal näha teistsugust seost, sest ilmselt on primitiivsema sotsiaalse struktuuriga rahvused ka ohustatumal positsioonil, tervikliku rahvuse loomiseks on vaja rohkem vaeva näha. Sõnumi ühtsuse nõuet ei saa laiendada kõigile mittedominantsetele rahvustele, sest mittedominantsetegi seas on neid, mis ohustatumal positsioonil ja teisi, mis vähemohustatud positsioonil. Esimeste ajaloosõnum peab kahtlemata olema selgem.

Kultuurrahvuslustele on omistatud mittevägivaldsust. Neil puuduvad maailmavallutuslikud pretensioonid, sest see pole lihtsalt realistlik püüdlus, ning sellest lähtuvalt on seda liiki rahvuslus toonud endaga kaasa oluliselt vähem vägivalda.¹⁹⁰ Näiteks peab Gudmunður Hálfðanarson Islandi rahvuslust heaks näiteks mittevägivaldsest rahvuslusest, sest Islandi iseseisvumine Taani ülemvõimu alt 19. s. lõpus ja 20. s. alguses ei toonud kaasa mitte ühtegi inimohvrit.¹⁹¹ Seejuures peab ta selle põhjuseks esiteks Islandi ühiskonna majanduslikku ja sotsiaalset olukorda (vaid 70 000 suhteliselt vaest elanikku), ent ka Taani kuningavõimu, kes ühelt poolt ei lasknud islandi rahvuslusel täiesti omasoodu areneda, ent teisalt siiski otsis kompromissi ning tegi samm-sammult järeleandmisi.¹⁹² Sarnast arvamust on avaldatud isegi iirlaste kohta. Kuni 20. sajandi alguseni polnud iiri rahvusluses vägivalda ülistamist.¹⁹³

¹⁸⁹ Davies, N. Polish National Mythologies – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) Myths and Nationhood, lk 152.

¹⁹⁰ Berlin, I. Kaks natsionalismi mõistet. – *Vikerkaar*, 1993, nr 2, lk 62.

¹⁹¹ Hálfðanarson, G. Icelandic Nationalism: A Non-Violent Paradigm? - Hálfðanarson, G. Isaacs, A.K. (Eds.) Nations and Nationalities in Historical Perspective. Universita di Pisa : Edizioni Plus, 2001, lk 2.

¹⁹² Samas, lk 7.

¹⁹³ Witoszek, N. Nationalism, Postmodernity and Ireland. – Sørensen, O. (Ed.) Nationalism in Small European Nations. *KULTs skriftserie* No. 47.,lk 105.

Nagu eelpool mainitud, võib pooldada pigem seisukohta, et kultuuriline ja poliitiline rahvuslus ei ole staatilised positsioonid, dominantsele positsioonile saades kultuuriline rahvuslus pigem asendub poliitilisega ning sageli käib sellega kaasas väljapoole suunatud agressiivsuse kasv. Näiteks ilmus kreeklaste teadvusesse müüt Aleksander Suurest alles Makedoonia konflikti kontekstis ning oli argumendiks, miks Makedoonia peaks alluma Kreekale.¹⁹⁴ Kreeka riik orienteerus üha enam nendele mehhanismidele (armee ja diplomaatia), mis võimaldasid võrdsetel alustel osalust võitluses Balkani pärast.¹⁹⁵

Ajaloo ja ajaloota rahvus

Taas on tegemist eristusega, mille tõi välja Hroch ning mida järgib ka Smith. Eristus põhineb väitel, et varasema poliitilise hiilgeajata väikerahvuste rahvusliku identiteedi legitimeerimine on mõnevõrra raskem kui on seda varasemat hiilgeperioodi omavatel rahvustel.¹⁹⁶

Smith näiteks nimetab ajaloota rahvuste hulgas soomlasi, ukrainlasi, keda Hroch päris ilma ajaloota rahvuste hulka ei liigita. Smith toob ka välja, et oma kuldse ajaloo puudumisel laenatakse kuldne ajastu mõnelt lähedaselt kogukonnalt. Näiteks toob ta Kiievi-Vene perioodi, mida käsitlevad oma kultuurilise ja etnilise lähteperioodina ka venelased.¹⁹⁷ Selle näitega on siiski raske nõustuda, sest pole mingeid argumente, mis põhjendaks, et just ukrainlased laenasid müüdi venelastelt ja mitte vastupidi ning teiseks on perioodi tähtsustamisel ukrainlaste jaoks hoopis teine tähendus. Ukrainlaste jaoks on see müüt palju olulisem, sest tähistab poliitilist hiilgeaega, venelaste jaoks on see aga parimal juhul üks päritolumüütidest.

¹⁹⁴ Margaritis, G. Griechenland, lk 155.

¹⁹⁵ Kostis, K.P. The formation of the state in Greece, 1830-1914. – Dogo, M. Franzinetti, G. (Eds.) Disrupting and reshaping. Early stages of nation-building in the Balkans. Ravenna : Longo Editore, 2002, lk 63.

¹⁹⁶ Smith, A. D. The 'Golden Age' and National Renewal. – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) Myths and Nationhood, lk 39.

¹⁹⁷ Smith, A. D. The 'Golden Age', lk 53.

Teiseks on keeruline otsustada, mida lugeda varasema poliitilise hiilgeaja puudumiseks. Näiteks peetakse ajaloota rahvuseks ka lätlasi, ent ometi on neil olemas igati poliitilise hiilgeaja nõuetele vastav nn teine kuldne ajastu, mil "Lätlil olid kolooniad."¹⁹⁸ Võib ju öelda, et tegemist polnud lätlaste riigiga, ent sama võiks öelda mitmete teiste Euroopa rahvuste kohta, sest sageli oli kõrgklass võõrkeelne. Etnilisuse ja riikluse seos enne rahvuste tekkimise aega on seega piisavalt hägune mõiste nangunii.

Kolmandaks on müüdi loome oma olemuselt paindlik ning ehkki ajalooliste tõendite olemasolu võib selle kergemaks teha, ei välista see vajadusel uute müütide loomist.

Isegi kui eeldada, et ajaloo ja ajaloota rahvuste vahelt jookseb mingi eristusjoon, siis kas see on jätnud jälje rahvuslikule identiteedile? Väidetakse, et ajaloota rahvusi on raskem ühtse idee ümber koondada. Näiteks saaks tuua valgevenelasi, kelle rahvuslikku identiteeti peetakse suhteliselt nõrgaks.¹⁹⁹ Selle väite vastu räägib aga eesti rahvusliku identiteedi tugevus, mida võrreldes valgevenelaste ja eriti ukrainlastega peetakse märksa tugevamaks.²⁰⁰

Kokkuvõttes võib nõustuda Ea Janseniga. Kuna poliitilise hiilgeaja olemasolu või puudumine ei ole mõjutanud seda, kas rahvus on tekkinud või mitte, siis järelikult ei saa see argument olla ka otsustav.²⁰¹

Esiteks on mõiste "ajaloota rahvus" ebakorrekne ning teiseks ei ütle see eristus midagi rahvusliku identiteedi intensiivsuse kohta, järelikult ei muuda nn ajaloo puudumine rahvuse loomist keerulisemaks. "Ajaloota rahvus" ei tähenda seega mitte ajaloo puudumist, vaid viisi, kuidas esitatakse oma rahvuslikku ajalugu. Ajaloo olemasolu või puudumise kohta ei ütle see midagi.

¹⁹⁸ Misane, A. Priedite, A. National mythology in the history of ideas in Latvia: a view from religious studies. – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) *Myths and Nationhood*, lk 165.

¹⁹⁹ Funnemark, B.C. Czech and Belorussian Struggle for National Identity and Independence – Sørensen, O. (Ed.) *Nationalism in Small European Nations. KULTs skriftserie No. 47.*, lk 84; Wilson, A. *Myths of National History in Belarus and Ukraine.* – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) *Myths and Nationhood*, lk 197.

²⁰⁰ Samas, lk 196.

²⁰¹ Jansen, E. Muinaseesti panteon, lk 269.

Varane ja hiline rahvus

Ajaloota rahvusi ühendab veel üks omadus, tegemist on ka suhteliselt hilja tekkinud rahvustega. Varane ja hiline võib teisiti tähendada rahvuse ja rahvuslike müütide loomise hetke. Kitsamalt aga ka laenamist. Kuna rahvuslikud müüdid rõhutavad rahvuse omapära, siis on teoreetiliselt võimalik, et hilisemate rahvuste puhul torkab laenamine rohkem silma.

Päris tähelepanuta ei saa jätta ka rahvusteadvuse tekkimise aega. Teoreetiliselt on ju võimalik, et hiljem alanud rahvuslikud liikumised olid ideoloogiliselt ebakindlamad, sest rahvuslike müütide loomiseks oli 18./19. s. romantismi ajal kahtlemata soodsam vaimne õhustik kui 19. s. lõpu positivismi ajal.

Rahvusliku mütoloogia kontekstis on palju tähelepanu pälvinud šotlased, kuna šoti rahvuslust peetakse James MacPhersoni ja Walter Scotti hea fantaasia (rahvuslikud müüdid) ja inglise töösturi äriprojektiks (šoti seelik).²⁰² Väga raske oleks Scotti loomingut ette kujutada 19. sajandi lõpu kontekstis, selliseks müüdidloomeks ei olnud tollal enam lihtsalt kohta.

Üldiselt on varaste ja hiliste natsioonide erinevuse kasuks siiski raske argumenteerida, kuna hilisteks rahvusteks peetakse liiga väheseid rahvusi, et selle põhjal teha järeldusi.

²⁰² Hobsbawm, E. Ranger, T. The invention of tradition. Cambridge : Cambridge University Press, 2003.

Kesksed müüdid eesti rahvuslikes ajalookäsitlustes

Eelneva taustal näib Eesti ajalookäsitlus ja rahvuslik müüt valgusepimeduse ja koiduajast igati ootuspärane. Eesti rahvuslike müütide kogum on ka lihtsakoelisem ning müüte endid on oluliselt vähem kui teistel rahvustel. Sellel on ka igati mõistetav põhjus, sest eestlaste rahvuslik liikumine oli märksa ühtlasem. Peamiseks ajalookäsitluste iseloomu mõjutajateks olid eesti rahvuse mittedominantne positsioon ning rahvusliku liikumise kandjõu sotsiaalne ühtsus. Viimasest oli tingitud konkureerivate rahvuslike müütide sisuliselt puudumine. Ehkki 19. sajandi käsitlustes oli palju eriarvamusi, puudutasid need enamasti detaile ning üldine skeem oli ühesugune. Samuti ei olnud erinevate arvamuste olemasolu tingitud erinevate huvigruppide olemasolust, vaid pigem lihtsalt rahvusliku liikumise väljakujunemast, sobivat vastust alles otsiti.

Eestlaste algkodu

Algkodu küsimus on rahvusliku retoorika seisukohalt väga oluline, kuna õiguse elada isamaal annab teadmine, et siin on elanud mu esivanemad juba ammu ajast. Ometi ei ole see teema rahvuslikes ajalookäsitlustes keskmes ning eelkõige ei ole seda kuigi palju tõlgendatud eesti rahvusele kasulikult.

19. sajandi tegeletakse sel teemal teoretiseerimisega suhteliselt vähem. Peamiselt vaid mainitakse, et eestlased pärinevad Kesk-Aasiast. Samas ei seostata sellega Euroopas muidu levinud rassiteooriaid. Soomeugrilased kuulusid selle kohaselt mongolite rassi ning olid järelikult germaani rassist madalamal arengutasemel. Eesti ajalookäsitlustes ei ole 19. sajandil selle teema üle praktiliselt üldse teoretiseeritud. Vaid aastaid hiljem teeb Eerik Laid tagantjärele tähelepaneku: *Eriti teretunud oli soomeugrilaste mongoliteks arvamine meie kodumaa toleaegetele kõrgematele seisustele ning peremeestele. Tähendasid ju seekordsete arusaamiste järgi mongolid mingit madalamat tõugu...Veel tänapäeval*

*võite...kuulda imestust oma eurooplasega sarnaneva välimuse üle, kuna ju eestlased olla mongolid.*²⁰³

Huvitavamaks algkodu versiooniks 19. sajandil on eelmise teooria laiendus, Soome ajaloolastelt, eelkõige keeleuurijatelt laenatud idee soome-ugri ja sumeri keele seostest. Soomeugrilaste seostamine sumeritega sai alguses 19. s. keskpaigas, kui sumeri keele dešifreerimisel avastati, et see on sarnane ungari keelele. Väliselt nii erinevate rahvaste seostamine oli võimalik seetõttu, et keelelist sarnasust peeti rassilisest olulisemaks. Edasi levis idee Soome ja Soomest Eestisse. Vaidlused sel teemal pole tänapäevani katkenud, ent on ilmselt aktuaalsemad Ungaris kui Eestis või Soomes.

Oma identiteeti otsiva väikerahva jaoks ei saanud olla paremat uudist, kui põlvnevus ühest vanimast kultuurkeelest maailmas ning Karl August Hermann ei varja oma rõõmu: *See sõnum kõlas nagu muinasjutt maailma õpetlaste kõrva, kuna Eesti rahvas sellest täna päevani nii hästi kui midagi ei ole kuulnud, et temal juba nii vanal ajal sugulasi on olnud - ja päälegi niisuguseid sugulasi, kes maailma hariduse esimesed põhjendajad enam kui 6000 aasta eest on olnud.*²⁰⁴

Mingil põhjusel leidis idee vastukaja vaid üksikutes autorites. Samas toonis räägib avastuses ehk vaid Joosep Robert Rezold, ülejäänud autorid, kui ka mainivad, siis mitte emotsionaalselt laetuna. *Nemad on esimesed olnud, kes maailma rahvastele üks kõmm kuklasse on annud ja hüüdnud: ärkake ülesse pikkast mitme tuhande aasta vaimu unest ja saage inimesteks, sest seijamaale olete Teie loomaelu elanud, kelle silmaring ainult iseenese ümber ulatab, ja veel enam saame meie Eestlased selle üle rõemustama, kui loeme, et need kõrge kultuura kandjad ja meie maailmasse valguse toojad, meie suguvennad olivad.*²⁰⁵

²⁰³ Laid, E. Eestlaste päritolu ja nende tulek praegustele elukohtadele. – Paopaigad. Tartu : Ilmamaa, 1997, lk 64-65.

²⁰⁴ Hermann, K. A. Sumeri-akkadlased. Uurimised vanast muinasajast. Taaralinnas, 1896, lk 10-11.

²⁰⁵ Rezold, J.R. Babeli-torn. Jurjev, 1895, lk 6.

Ja jällegi tekib küsimus, miks laenati vaid osaliselt. Näiteks seostas Yrjö-Koskinen soomeugrilasi lisaks sumeritele veel ka hunnidega. Sealjuures oli oluline rõhk sellel, et hunnide pealik Attila oli alistanud võidurikkalt germaani ja slaavi rahvad.²⁰⁶ Jaan Jung on oma uurimuses küll hunnidele kui soomeugrilastele viidanud, ent pole seostanud seda rassilise üleolekuga.²⁰⁷ Antud müüt sobinuks ju eestlastele veelgi paremini kui soomlastele, sest hõlmas mõlemaid eestlaste põlisvaenlasi.

„Turaani teooria“ mõju rahvuslikule ajalookäsitlusele võib pidada seega väikeseks, sest isegi, kui teooriat mainiti, ei kaasnenud sellega erilist äratundmisrõõmu ja hinnangute andmist, lihtsamalt ei rakendatud seda rahvusluse teenistusse.

20. sajandil nihutatakse algkodu Uuralitesse, sellega ei kaasne erilisi rahvuslikke argumente. Pigem vastupidi, sest selle teooria kohaselt ei ole eestlased Läänemere kalda põliselanikud, enne neid elasid siin gootlased ja oletatavasti veel üks varasem rahvas. Rändamine Läänemerele paigutatakse ca 5. sajandisse p.Kr. *Igapidi peame õnnelikuks juhtumiseks nimetama, et eestlased ja soomlased Läänemere kaldale elama pääsivad. Läänemere kaldale asudes saivad nad Europa "aknasse" vaadata. Ei saanud ainult aknast sisse vaadata, vaid nüüd seisid neile uksti Europasse avatud.*²⁰⁸

Läänemere kaldaid hakatakse eestlaste algkoduks pidama omariikluse tekkimise järel. Selgelt ütleb selle välja Harri Moora.²⁰⁹ Juhan Libe väidab veendunult, et Tacituse ajal elasid Läänemere kaldal eestlased, varasema dateerimise kohta arvab, et see on võimalik, aga pole veel päriselt tõestatud.²¹⁰ Mõned aastad hiljem ilmunud kooliõpikutes esitatakse aga taas vana teooriat, et

²⁰⁶ Kemiläinen, A. Finns in the shadow of the "Aryans". Race Theories and Racism. Studia Historica 59, Helsinki : Suomen Historiallinen Seura, 1998, lk 62.

²⁰⁷ Jung, J. Muinasaja teadusi eestlaste maalt, lk 63.

²⁰⁸ Eisen, M. J. Eestlaste sugu. Tartu : E.K.S Rahvakirjanduse-toimekonna väljaanne, 1911, lk 37.

²⁰⁹ Moora, H. Eesti ajalugu I, lk 84.

²¹⁰ Libe, J. Eesti rahva ajalugu, lk 28.

eestlased on Läänemere kaldale asunud kusagil Kristuse sündimise paiku.²¹¹ Oskar Loorits on nn lääne-hüpoteesi suhtes veelgi kriitilisem. *Meie lääne-päritolu hüpotees pole mitte ainult teadusliku tõena hüljatav, vaid väga küsitav meie vaimsele iseseisvusele on lõpuks ka see ideoloogiline mõju, mida temaga hulkadele püütakse sugereerida. Eks see ole muidugi meie tänapäeva kultuuri puberteediaja järjekordne tung Euroopasse ja Euroopakeselt enesele tunnustuse mangumine.*²¹²

August Anni on vaoshoitum ja leiab, et muinsusromantika oli mõistetav 19. sajandil, mil sel oli rahvust loov funktsioon, ent omariikluse tingimustes oleks see ebausutav. *Milleks oleks n ü ü d enam vaja mingit erakordset muinsusheroiseerimist? Meie ei usuks ju niikuinii enam oma põlvnemist pooljumalaist - et eestlased aga on kultuurikõlvuline ja samaväärne teiste rahvastega, seda tõestab sada korda kindlamini meie nii tormiline uuestisünd vähem kui sajandi jooksul. ...Või mida õieti tõestaks kas või see, et oleme vägagi "suurest soost", sugulased sumeri-akkadlastega või mõne India igivana kultuurrahvaga? Sellest järelduks ainult, et oleme tõuliselt siis nähtavasti ikkagi alaväärtuslikud suure soo bastardid, kes nii hiilgavast minevikust lasksid end tagasi suruda nii tähtsusetule seisukohale ja end seal hoida aastatuhandeid. ...Üldse tuntudb selline eneseupitamine iga tõsise rahvusloomusega eestlasele praegu juba tarbetu ja lihtsalt kergatslik.*²¹³

Kokkuvõttes võib öelda, et eestlaste algkodu küsimus ei olnud rahvuslikes ajalookäsitlustes kesksel kohal. Rahvusliku retoorika teenistusse rakendati seda vähesel määral ning tähelepanuta jäid mitmed argumendid, mis oleksid kaasaegses rahvuslikus diskussioonis võinud olla kasulikud. Kuna seda ei tehtud,

²¹¹ Konks, J. Eesti ajalugu I. Tartu : Eesti Kirjanduse Selts, 1938, lk 12; Asson, E. Üldine ajalugu ühes eesti ajalooaga. Keskaeg. Tartu : Noor Eesti Kirjastus, 1935, lk 123; Adamson, J. Eesti ajalugu I. Gümnaasiumi II klassi kursus. Tartu : K/Ü "Loodus", 1935, lk 6.

²¹² Loorts, O. Kas oleme ida või lääne päritolu? lk 121-122.

²¹³ Anni, A. Muisusromantika osast Eesti arengus. - Raamatu osa Eesti arengus. (toim. D. Palgi) Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1935, lk 95-96.

võib oletada, et teooriat, kas lihtsalt ei tundud kuigi hästi või peeti ebausutavaks. Igal juhul näitab see aga, et algkodu küsimust ei osatud süsteemselt rahvusliku retoorika teenistusse rakendada.

Kuldne ajastu

Kuna kuldse ajastu müüt oli magistritöö teise peatüki keskseks teemaks, siis lähemat sisukirjeldust pole enam tarvis. Küll aga tuleks esitada mõned üldisemad küsimused selle kohta, miks eestlaste kuldset ajastut just sellisena kujutati.

Anthony Smith toob välja, et kuldse ajastu keskmes võib olla majanduslik õitseng, religioosne puhtus, tsivilisatsioonist korrumppeerimata looduskultuur, poliitiline ekspansioon, kultuuri õitseng.²¹⁴ Eesti kuldse ajastu kirjelduse keskmes ei ole tegelikult ühtegi Smithi toodud kriteeriumitest. Religioosse puhtuse ja kultuurilise õitsengu teemat ei esine üldse. Tsivilisatsioonist korrumppeerimata looduskultuur oleks põhimõtteliselt võinud olla keskseks ideeks, millele ajalookäsitlust ehitada, aga eesti rahvuslikus mõttes oli tsiviliseeritusel täpselt vastupidine tähendus. Muinaseestlaste puhul pigem vabandati välja nende vähest tsiviliseeritust. Oli küll ihalus vabaduse, ent mitte tsivilisatsioonist korrumppeerumata looduskultuuri primitiivse metsikuse järele. Samuti ei saa rääkida poliitilise ekspansiooni väärtustamisest, sest muinas-Eestit kujutati suhteliselt staatilistes geograafilistes piirides. Ajalookäsitlused ehitati üles vabaduse ideele, sest see oli 19. s. rahvusluse esmane vajadus.

Tegelikult saavad Smithi toodud teemad olla iseloomulikud pigem dominantsete rahvuste kuldse ajastu kirjeldusele, sest mittedominantsetel on ajalooole hinnangu andmise keskseks teljeks oletatav poliitiline iseseisvus. Ehkki poliitilise iseseisvuse perioodiga enamasti kaasneb ka majanduslik või kultuuriline õitseng, peetakse algpõhjusi siiski poliitilisteks. Nii tekib küsimus, kas dominantsetel rahvusel saab üldse olla kuldset ajastut. Peamiselt sõltub see kuldse ajastu definitsioonist. Põhimõtteliselt on dominantse rahvuse ajalugu läbivalt üks kuldne ajastu või kui ka minevik pole olnud nii edukas, siis on seda kaasaeg. Küsimus on

²¹⁴ Smith, A. D. The 'Golden Age', lk 42.

selles, et mõiste „kuldne ajastu“ viitab millelegi ainukordsele, perioodile, mis selgelt ülejäänud ajaloost esile kerkib. Dominantsete rahvuste puhul on sellist perioodi raske leida, välja võiks jagada ka hõbe- ja pronksajastu tiitli ja seega on kuldse ajastu mõiste kasutamisel hoopis teine sisu. Mittedominantse rahvuse jaoks on kuldsetel ajastul aga kindel rahvuslik eesmärk, ta on rahvuse taassünni ideoloogia oluline osa ning kuna eestlaste rahvusliku liikumise esmane eesmärk oli poliitiliste õiguste „tagasi“võitmine, siis jäid religioon, haridus ja kultuur tahaplaanile.

Isegi kui nõustuda, et mittedominantse rahvuse kuldse ajastu loomise keskmeks on paratamatult poliitilise iseseisvuse ja vabaduse teema, siis ometi ei selgita see, miks eestlaste „muistset iseseisvusaega“ 19. sajandil just sellisena kujutati, nagu eelmistes peatükkides kirjeldatud. Kõige lihtsama alternatiivina oleks kuldset ajastut võidud kohe algusest peale kirjeldada rahumeelse põllupidamise asemel viikingiajastuna, eriti kuna ühele osale eestlastest – saarlastele – omistati see kirjeldus juba 19. sajandil ning omariikluse perioodil laiendati kogu Eestile. Ei ole päriselt mõistetav, miks saarlaste muust Eestimaast üldse sellisel kombel eristati, sest rahvuse arengu seisukohalt oleks pigem pidanud rõhutama kogu Eesti ühtsust.

Kuna norrakate kuldset ajastut keskmeks oli viikingite kultuur, siis oleks siinkohal paslik võrdlus nendega. Tegelikult saab öelda, et 19. sajandil olid norrakad eestlastega mitmes mõttes väga sarnasel positsioonil. Elanikkonna arv ja sotsiaalne kuuluvus olid sisuliselt samad, mis Eestis. Samuti oli neil kaks peavaenlast, kultuuriliselt taanlased, poliitiliselt rootslased. Ühes punktis oli eestlastel koguni eelis – eestlaste etniline piir oli keeleliste sarnasuste tõttu märksa lihtsamini väljajoonistuv kui norrakatel, kelle puhul ida-norra dialektid olid rootsi keelele sarnasemad kui lääne-norra dialektidele. Norra eeliseks rahvusliku liikumise alguses võib aga pidada kahtlemata paremat poliitilist staatust ning ka paremat ajaloo tundmist, sest 18. sajandil oli algust tehtud norra saagade

uurimisega, eestlased jõudsid iseseisva ajaloo uurimiseni siiski alles 20. sajandi alguses, kuni sinnamaani toetuti allikate tõlgendamisel võõrkeelsetele autoritele.²¹⁵

Sellest võrdlusest võib välja tuua mitu võimalikku põhjust, miks mitmes osas sarnaste rahvuste ajalookäsitlused kujunesid ikkagi erinevateks. Esiteks oli eestlaste poliitiline olukord keerulisem, sellest võis olla tingitud rahvusliku (ajaloo)mõtte suurem kõhklus.

Teiseks oli norrakatel säilinud märksa suurem hulk informatsiooni kuldsest ajastust. On võimalik, et ajaloo tõlgendamise seotus allikatega on suurem kui seda teoreetiliselt võiks eeldada. Nagu varemgi mainitud, on võimalik, et ajaloo konstrueerimisel oldi teaduslikus mõttes palju korrektsemad, kui seda võiks eeldada ja käegakatsutavatest faktidest mööda ei mindud. Sellisel juhul tähendaks allikate puudumine, et ajaloo tõlgendamine on tegelikult hoopis lihtsam, sest see ei sea ette piiranguid. Nii oleks võimalik selgitada ka eestlaste-saarlaste vahekorda, sest saarlastest viikingite kohta arvati olevat ümberlükkamatuid tõendeid põhjamaistes saagades. Kuna muu Eesti kohta sarnast informatsiooni polnud, siis kirjeldatigi neid rohkem ajastu nõudmistele vastavana, s.o. rahumeelsemate põllupidajatena. Sellest vaatenurgast tundub ajaloo puudumine pigem rahvuse loomise soodustava kui takistava tegurina.

Ometi võib nõustuda, et eestlaste 19. sajandi rahvuslikus ajaloomõttes oli palju kõhklust, ent see kõhklus ei puudutanud mitte niivõrd poliitilist edukust, vaid muinaseestlaste vähest tsiviliseeritust ja metsikust. Kuldse ajastu kujutamiseks võituderohke viikingiajana olid olemas kõik võimalused, ent ajalooallikate puudumise tõttu polnud mingit kohustust. Järelikult peegeldab see, kuidas kuldset ajastut lõpuks kujutati, eestlaste arusaama parimast rahvuslikust minevikust, milles hinnatud olid pigem rahumeelsus ja tsiviliseeritus kui metsikus ja vägivaldsus.

²¹⁵ Bohn, R. Norwegen. Die Ergindung einer Nation. – Flacke, M. (Hrsg.) Mythen der Nationen, lk 250-253.

Langusajastu

Enim idealiseeritud müüt ajalookäsitlustes ei olegi niivõrd seotud kuldse ajastuga, kui pigem selle lõpuga. Esivanemate mehine vaprus oma isamaa kaitsmisel oli tunnistuseks nii muinaseestlaste tulisest isamaa-armastusest kui kangest iseloomust. 13. s. alguse võitlusi nimetati „Suureks Eesti sõjaks“, alates Hindrik Prantsust „muistseks vabadusvõitluseks“.²¹⁶

Eestlaste 700 – aastase orjaaja sarnaseid langusajastu ajalookäsitlusi on enamikel Euroopa mittedominantsetel rahvustel. Neid nimetatakse isegi sarnaselt 400 – aastaseks ööks kreeklaste²¹⁷ ja norrakatel²¹⁸, 700 – aastaseks orjaööks lätlastel²¹⁹. Küsimus on, kas languse põhjuse kirjeldamise taga olid pigem rahvuslikud põhjused või mitte. Näiteks peeti kuni 19. sajandini Islandi languse põhjuseks eelkõige looduse keerdkäike ja inimeste endi laiskust. 19. sajandil hakati languse põhjuseks pidama aga hoopis võõrvõimu ja Islandi vallutamist Norra poolt 1262. aastal. Sellel muutusel olid eelkõige poliitilised tagamaad, sest sotsiaalmajanduslikult ei toimunud sel perioodil olulisi muutusi.²²⁰

Kaudselt võib sarnast tendentsi täheldada ka Eesti puhul, languse põhjustes toimub nihe sisemistelt põhjustelt välistele. 19. sajandil peetakse languse põhjuseks pigem Eesti killustatust, üksikutel juhtudel leiti ka, et see kultuur oli oma elu ära elanud. Hiljem hakati rohkem rõhutama, et eestlaste eluala ongi huvide konflikti keskmes - põhja ja lõuna, ida ja lääne vahel – ning vaenlasi oli puhtfüüsiliselt palju rohkem.

Üleüldse oli Läänemere maade loomulik seisus niisugune, et nende naabri riigid ühtepuhku neisse puutusivad. Ta seisis Taani, Rootsi, Lättavi ja Vene vürstiriikide vahel ja sai nõnda igakordse võidumehe käes mängi asjaks.²²¹

Kuid siis tuli maru ja Eestimaale tungiti peale igast küljest ning mitme riigi ja rahva poolt.²²²

²¹⁶ Selart, A. Muistne vabadusvõitlus, lk 112.

²¹⁷ Margaritis, G. Griechenland, lk 159.

²¹⁸ Bohn, R. Norwegen. Die Ergindung einer Nation, lk 249.

²¹⁹ Misane, A. Predite, A. National Mythology in the History of Ideas in Latvia, lk 165.

²²⁰ Hálfðanarson, G. Icelandic Nationalism: A Non-Violent Paradigm? lk 4.

²²¹ Jung, J. Liivlaste vürst Kaupo, lk 73.

²²² Prants, H. Isamaa ilu hoiledes!, lk 42.

*Kui eestlased siiski nii kaua suutsid ülekaalukale vaenlasele vastu panna, siis näitab see nende julgust, vaprust, visadust ja suurt vabadusearmastust.*²²³

Jüriöö ülestõusu hakatakse süsteemsemalt käsitlema alles 20. sajandil ning seetõttu on hinnang sellele sündmusele ühtne. Toimub küll nihe selle ülestõusu tähtsuse hindamisel ning varasem „Harju/Eesti mäss“ asendub omariikluse perioodil *Eesti vabadusliikumisega*²²⁴, ent põhimõtteline hinnang sündmusele on endiselt sama ja seda käsitletakse kui viimset hingetõmmet enne lõplikku kaotust. *Nii see mässajate Eestlaste lugu - jõuetu lapse lugu, kes kinnistest mähkmetest pääseda püüab. Veel mõnikord pärast ki siplevad nad, aga lahti ei saa. Vabastajaid aga ei olnud tulemas.*²²⁵

Vana hea Rootsi aeg

Rootsi ajale hakati rohkem tähelepanu pöörama sajandivahetusel. Perioodile hinnangu andmise keskmises oli eestlaste elu paremine – vakuraamatute sisseseadmine, mõisnike õiguste piiramine. *Rootsi aega, mis aastatel 1629-1710 meie maal kestis, mäletab ajalootundja suure hää meelega. Sõjakära vaikis pikad puhud, vabad seadused pandi maksma ja rõhutud talupoeg sai natukene lähedamalt hinge tõmmata.*²²⁶

Teiseks sõlme teemaks oli haridus. Tartu Ülikooli ja mõningate rahvakoolide loomine ning Forseliuse seminar on samuti Rootsi valitsuse positiivse tegevuse tunnuseks. Isikutest mainitakse peamiselt *talupoegade kuningat* Kaarel XI ja Gustav Adolfit.

Võrdlusest teiste rahvustega kerkib küsimus, kas Rootsi aega võiks pidada eestlaste rahvusliku ajaloo teiseks kuldseks ajalooks. Teiseks kuldseks ajastuks on lätlastel nimetatud Kuramaa hertsogiriigi, eriti hertsog Jakobi valitsemisaega, ukrainlastel kasakate ülestõuse 17. sajandil jne.

²²³ Konks, J. Eesti ajalugu I. Tartu : Eesti Kirjanduse Selts, 1938, lk 47.

²²⁴ Luiga, J. Eesti Vabadusvõitlus 1343-1345. Tallinn : Olion, 2003.

²²⁵ Ilves, J. Suur Eesti mäss. Eesti Üliõpilaste Seltsi album III, 1895, lk 148.

²²⁶ Sitska, J. Rootsiaegne mõisate tagasivõtmine. Tallinn, 1904, lk 3.

Siiski ei anna müüt vanast heast Rootsi ajast ka sajandivahetusel päris teise kuldse ajastu mõõtu välja, sest Rootsi valitsejate head tahet küll tunnustatakse, ent samavõrd nõustatakse, et selle rakendamisega kuigi kaugemale ei jõutud.

Kui Eestimaa Rootsi alla sai, hakati ka siin talurahva olukorda õiglaselt parandama, nii et ajalooteadlased tõendada julgevad, valitsusel olnud koguni nõu talupoegi priiks teha. ...Aga talupoegade priikslaskmine ei olnud iseenesest mitte kerge läbi viia: ajavaim ei olnud seks veel küps, ja kahjuks lükkas suur Põhja sõda selle tähtsa sammu veel ühe aastasaja edasi.²²⁷

Kuninga nõuu oli, talurahva põlve niisama kõrge järje pääle tõsta, kui Rootsi talupoegadegi põli oli...Aga inimene mõtleb, Jumal teeb. Kuninga hääd tahtmised meie maa ja rahva kohta pidivad esitsa täitmata jääma, sest et temale suurem ja tähtsam töö ära teha tuli, kui pisukese Eesti rahva käekäigu parandamine...See töö oli evangeeliumi kiriku ärapäästmise Rooma kiriku vägivalla alt.²²⁸

Kõige positiivsem oli hinnang Rootsi ajale sajandivahetusel. Omariikluse perioodil oli pigem tunda isegi müüdi taandumist ning kriitika kasvu. Esiteks ei käsitletud perioodi ühtselt positiivsena, talurahva elu hakkas paranema alles perioodi teisel poolel. *Alles pikema aja kogemused võisid Rootsi valitsejate silmi avada puudustele ja ühiskondlikule väärarengule.²²⁹* Teiseks väljendati veelgi selgemalt, et jõupingutused talurahva elu parandamiseks ei kandnud vilja.

Küll ei saa meie jagada vaadet, nagu oleks talurahva seisukord Rootsi ajal kergem olnud kui varemalt ordu ajal, nagu oleks tollekordne valitsus pärisorjade heaks midagi tõeliselt mõjuvat korda saatnud. ...Kuid vähemalt toetas Rootsi valitsus oma kodus vaba talupojaseisuse peale ja andsid ka viimased sammud lootust, et pärisorjuse kord Eestimaal mitte ei või raskeneda, vaid ennemine kergeneda.²³⁰

Kõik need püüded [Karl IX reformikavad] lõppesid tagajärjetult, sest mõisnikud sõdisid ägedasti vastu...rahva seisukord halvenes veelgi.²³¹

Rootsi-aegsed uuendused tõid küll mõningaid parandusi talurahva ellu, kuid siiski vähe...Rahvas ise hindas Rootsi aega väga tabavalt: "Rootsi aeg oli vana hea aeg. Kui maha kukkusid, võisid oma loaga üles tõusta." Selle lausega on öeldud, kui väikesed olid

²²⁷ Kivialune, M. Eestimaa 300 aasta eest. Tallinn, 1913, lk 16.

²²⁸ J.B. Gustav Adolf - Eesti Üliõpilaste Seltsi Album III. Tartu, 1895, lk 57.

²²⁹ Vasar, J. Eesti rahva ajalugu II, lk 729.

²³⁰ Kärner, J. Talurahva vabastamine Eestimaal. Tallinn : Teadus, 1916, lk 3.

²³¹ Adamson, J. Eesti ajalugu algkoolidele, lk 99.

*siiski talupoja õigused rootsi ajal. Sest õigus mahakukkumisel üles tõusta polegi mingisugune õigus.*²³²

Niisiis ei saa Rootsi aega teiseks kuldseks ajastuks pidada isegi mitte sajandivahetusel, rääkimata omariikluse perioodist.

Kuid, mis võis põhjustada Rootsi aja idealiseerimise vähenemise omariikluse perioodil? Kõige lihtsam oleks vastata, et suhted Rootsiiga halvenesid, ent arvestades Eesti välispoliitilisi suundumusi vaadeldaval perioodil, on raske leida selle oletuse toetuseks argumente.

Teise võimaliku vastusena võib lähtuda sellest, et Rootsi aja ülistamine sajandivahetusel kerkis esile peamiselt Vene võimule oponeerimise kontekstis. Kaasaegsele "negatiivsele" võõrvalitsusele vastandati varasem "positiivne" võõrvalitsus. See tähendab, et otseselt ei oponeeritud mitte võõrvalitsusele, vaid selle sisule. Eesti ajaloost oli olemas positiivne kogemus võõrvõimust, mis laiendas kohalike elanike õigusi ning sama oodati kaasaegsetelt Vene valitsejatelt. Rahvusriikluse perioodil oli keskmes aga täielik poliitiline iseseisvus, sestap oli igasugune võõrvõim sõltumata selle tegevuse sisust taunitav.

Religioonikäsitlused

Omaette uurimust vääriks religiooni roll eestlaste rahvusliku eneseteadvuse kujunemisel. Religioonil on enamike Euroopa rahvaste identiteedi kujunemisel väga oluline roll. Smith leiab, et just kuldse ajastu religioossus annab perioodile veelgi pühaduse ja puhtuse oreoli.²³³

Esmapilgul näib, et võrreldes paljude teiste Euroopa rahvustega, on eestlaste jaoks see aspekt vähemoluline. Ja seda vaatamata asjaolule, et paljud rahvuslased on teoloogia haridusega ja religioosse taustaga. Ometi on mingil põhjusel eestlaste rahvusliku identiteedi ja usulise maailmavaate lepitamine keeruline ning erilisi jõupingutusi selles suunas ei tee eriti keegi. Püütakse küll välja tuua eristust katoliikluse ja luterluse vahel, ent sellega minnakse vastuollu

²³² Adamson, J. Eesti ajalugu algkoolidele, lk 107.

²³³ Smith, A. D. The 'Golden Age', lk 42.

teiste rahvuslike ajalookontseptsioonidega – nt 700-aastase orjaajaga. Samuti tuuakse religiooni kui rahvust iseloomustavat tegurit vähemalt ajakirjanduse veergudel oluliselt vähem esile võrreldes teiste tunnustega – keel, territoorium, rahvuse iseloom jne.

Religiooni teema on omalaadne ka seetõttu, et ehkki arvamuste paljusus on siin selgelt märgatav, ei saa ühegi suuna domineerimist pidada teatud perioodile ja rahvuse arenguetapile iseloomulikuks, vaid sõltub rohkem konkreetsest isikust, kes teemat käsitleb.

Nagu eelpool mainitud kujutas Merkel muinasusku kristlusele väga sarnase monoteistliku religiooniga, mis jagas samu moraalseid põhimõtteid. Vastavalt ei olnud ka kristliku misjoni ideel moraalset õigustust.²³⁴ Monoteismi ideed toetab ka Faehlmann ning Ea Janseni sõnul läheb peamiselt just tänu Faehlmanni müütidele monoteistliku religiooni idee laiadesse massidesse.²³⁵

Siiski peab ütlema, et puhtast monoteismist räägivad vaid üksikud hilisemad autorid. Taara kui maailma looja hakkas silma vaid üksikutes näidetes. *Vana Eesti usu järele valitses üksainus ülemjumal taevas maailma ja terve looduse üle. Ta oli maailma ja inimese looja. Tema nimi oli Taara, Taevataat ehk Vanaisa.*²³⁶ Enamik autoreid räägib siiski rohkem muinasusust kui looduse- ja vaimude austamisest. Vahel nimetatakse seda ka selgelt animismiks²³⁷, ent sagedamini kombineeritakse oma vahel suur hulk loodusvaime ja üksikud silmapaistvamad jumalad. *...Kõigi suguharude keskes oli looduseauustamine valitsemas. Mitte loojat ei osatud õiete auustada, vaid auustati looma, loodusevägesid, kelle võimus inimese jõuust üle käis ning keda sellepärast jumalaiks peeti...Ometi teati peaaegu iga Soome suguharu seas, kord selgemalt, kord tumedamalt, ehk küll õiget aru kätte ei saadud, ühest ainust, kõrgemast jumalast rääkida, kes taeva ja maa teinud ning maailma ja mis temas leida, loonud ning valge ette toonud... arvati loomisetööd liiga raskeks, kui et Vanaisa üksinda kõigega oleks valmis saanud, mis nähtavad*

²³⁴ Merkel, G. Liivimaa esiaeg, lk 111.

²³⁵ Jansen, E. Muinaseesti pantheon, lk 283.

²³⁶ Heraklides, A. Eesti usk. Tallinn : Mõte, 1908, lk 5.

²³⁷ Reiman, V. Eestlaste muinasusk, lk 4.

*maailmas silm näha võib. Sellepärast andis esivanemate tarkus Loojale abilisi nähtava maailma ehitamiseks, nii et tema ise otsegu meister töö kätte juhatas, tema loodud abilised aga töö valmis tegivad.*²³⁸

Eeltoodu on heaks näiteks, kuivõrd vastuoluline oli tegelikult ajalookäsitlustes muinasusundi kirjeldamine. Animism ja monoteism esinesid käsikäes. Ilmselt oli päris animismi rahvuslastel siiski raske hoomata, sest ehkki sellele omistati kõiki kristluses hinnatud moraalseid väärtusi, ei jõutud selle sügavama mõistmiseni ning muinasusus kirjeldustes peegeldus paratamatult vastu esiteks autori isiklik suhe jumalasse ning teiseks tema kaasaja üldine religioosne meelsus.

Muidugi tekib siinkohal küsimus, miks ei mindud Merkeli teed ning ei kirjeldatud muinasusku millegi kristlusele väga sarnasena. Argumenti, et nt Tacitus sai lihtsalt asjadest valesti aru, kasutati sageli. Allikates kirjeldatu seega, oli enamasti piisavalt ebamäärane, et jätta tõlgendamisruumi. Merkeli versioon oleks rahvusliku ajalookontseptsiooniga tegelikult pareminigi klappinud, sest animismi puhul tuli paratamatult tunnistada selle kultuurilist allajäämist kristlusele, Merkeli monoteistliku muinasusundi mahajäämus oleks olnud palju väiksem.

Võimalik, et üheks põhjuseks oli ka paljudes hilisemates allikates kirjeldatud eestlaste usuline põikpäisus, mis oleks vähegi ajalooteadmisi omava inimese jaoks teinud Merkeli versiooni lihtsalt liiga luuleliseks ja ebausutavaks.

Samuti on võimalik, et mingil osal rahvuslastest õigupoolest polnudki tahtmist kristlust paganlusega lepitada, sest religioossust ei peetud eestlusele vajalikuks jooneks – paganlus jäi liiga kaugeks, kristlik kirik sümboliseeris aga samavõrd maarahva musta minevikku kui kohalikud baltisaksa aadlikudki. Selle näiteks võiks pidada usuvahetusliikumist. *Vähe puudus, et meie rahvas XIX sajandi keskel sama ruttu oma usku oleks vahetanud, nagu aadel oli vahetanud oma riigikuuluvust.*²³⁹ Ehkki usu vahetajatele võidi ette heita mõtlematust, pandi tekkinud olukorda enamasti siiski Vene valitsejate süüks. Kunagi ei märgitud, et

²³⁸ Bergmann, J. Mõnda meie esivanemate elust, lk 5.

²³⁹ Laaman, E. Eesti ühiskond. Selle koostis, areng ja iseloom. Tartu : Eesti Kirjanduse Selts, 1936, lk 37.

usu vahetajad oleksid halvemad rahvuslased, eestlasteks peeti neid edasi igal juhul.

Skeptiline suhtumine kiriku institutsiooni ei oleks aga mõeldav vastus religioosse taustaga rahvuslaste puhul. Võib öelda, et paljud autorid siiski tegid katset kristlust, täpsemalt luterlust rahvusliku ajalookäsitluse osaks muuta, aga pole võimalik anda ühest hinnangut, kui hästi see neil õnnestus. Kristluse õigustamiseks kasutati peamiselt kahte argumenti. Esiteks nähti probleem katoliku kirikus, mille organisatsioon oli 13. sajandiks niivõrd korrumppeerunud, et polnud suuteline õiget kristlust levitama. *Usu küünal ei põlenud katoliku kirikus isegi, ei võinud ta siis ka muile säält paista*²⁴⁰ Teiseks nähti probleemi viisis, kuidas usk siinamaale toodi. Orjus ja kurjus ei saanud sillutada teed usule. *Ristususe toomise viis sõtkus paganate südamepõllu algusest saadik kõvemaks kui kivi: mõök, tuli, riisumine, lämmatamine ja võllapoomine, sõnamurdmine, kuri elu - kõik see pidi paganate hinge jäledusega täitma, ei mitte ainult usutoojate, vaid ka usu enese vastu, sest raske oli ja on tänapäevgi mõlemaid lahutada.*²⁴¹

Üsna üksmeelselt nõustuvad erinevate ajastute rahvuslased, et vähemalt enne reformatsiooni ei mõistnud eestlased uut usku kuigi hästi ning aset leidis omapärane kristluse ja paganluse segunemine. Mitmed autorid leiavad, et ka reformatsiooniga ei muutunud olukord paremaks.

*Mis aga Eestlase hingele üle jäi, see oli pagana-usu perust ning ristiusuliste risust kokku korjatud ebausk: korra ohkas vaene ori omas hädas Uku poole, korra hüüdis ta püha Mariat appi, siin ohverdas ta vaevaga saadud tinga kloostrille või kerjakmungale, säääl sidus ta oma andekese püha hiie oksa külge.*²⁴²

*Eestlased olid kui roomlaste Janus: ühe näoga vaatasid ristiusku, teisega paganusse.*²⁴³

*Eestlaste sotsiaalsesse olukorda ei toonud usu-uude oodatud parandusi. Oma sisult jäi uus usk talurahva hingele mitmeks sajandiks võõraks, veel võõramaks kui seda oli olnud katoliku usk.*²⁴⁴

²⁴⁰ Hurt, J. Pildid isamaa sündinud asjust, lk 81.

²⁴¹ Reiman, V. Eesti ajalugu, lk 53.

²⁴² Bergmann, J. Eestlane ordo ajal, lk 16.

²⁴³ Eisen, M. J. Eestimaa ajalugu, lk 237.

²⁴⁴ Adamson, J. Eesti ajalugu II. Tartu : Loodus, 1936, lk 8.

Paganluse ja kristluse, või laiemalt erinevate kultuuride lepitamine oli vähemalt teoreetiliselt siiski võimalik. Üheks religiooni teemal konfliktseks rahvuseks on kreeklased, kuna religioosne ja kultuuriline identiteet pärinesid erinevast perioodist. Ometi konflikti ei tekkinud, kreeka õigeusk seoti orgaaniliselt Antiik-Kreeka ajalooga.²⁴⁵ Iirlastel esinesid religioosnes mütoloogias samuti kõrvuti kaks erinevat religioonitüüpi – ühtlaselt mõjukad olid nii müüt St. Patricust kui paganlik mütoloogia.²⁴⁶ Nende näidete taustal on raske selgitada religioossuse väheolulisust eesti rahvusluses muuga, kui lihtsalt üldise usulise leigusega. Rahvusliku liikumise juhid rääkisid religioonist küll, sõnum iseenesest oli olemas, aga sellele polnud vastuvõtjat.

Kangelasmüüdid

Sellegi teema all on võimalik pigem küsida, miks selliseid müüte pole, mitte niivõrd rääkida olemasolevast. Nn kangelasi eesti rahvuslikes ajalookäsitlustes peaaegu ei esine. Parimal juhul võiks ehk mainida Kalevipoega ja Lembitut.

Jaan Bergmann on avaldanud huvitava mõtiskluse antiikkangelase Heraklese ja Kalevipoja sarnasuste kohta. Ta leiab mõlemad kangelased vägagi sarnased olevat – suure keharammuga, ent vaimu poolest kehvad; kurva surma läbi peavad veresüü ära lepitama jne. *Kalevipoeg on rahva-kangelasena Heraklesest ees, sest Herakles on oma rahva-herose auu omas elus tegude ning tööde läbi küll põhjendanud, aga ta on sagedaste selle suure auu vasta rängaste eksinud, kuna Kalevipoeg, ehk küll temagi eksitusest puhas ep ole, ikka herose auu vääriliseks on jäänud.*²⁴⁷ Sellised mõtisklused on üldiselt siiski pigem erandid.

Lembitu kui rahvuskangelase staatus on mõnevõrra selgem, teda võib müütiliseks rahvuskangelaseks juba pidada küll, sest enamikes käsitlustes teda vähemalt mainitakse, sagedasti esitatakse silmapaistva vähejuhina.

²⁴⁵ Margaritis, G. Griechenland, lk 154.

²⁴⁶ Smith, A. D. The 'Golden Age', lk 22.

²⁴⁷ Bergmann, J. Herakles ja Kalevipoeg. Võrdlus Kreeka ja Eesti rahva kangelase vahel. – Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat. Tartu, 1878, lk 8.

Rohkem potentsiaalseid kangelasi on siiski raske välja tuua. Kangelasmüütide vähesuse üheks võimalikuks põhjuseks on asjaolu, et 19. sajandi lõpp ei olnud enam kangelasmüütide loomise hiilgeaeg. Sel ajal muutusid kangelasteks parimal juhul isikud, keda ajalooallikates mainitud, päris uute kangelaste loomine ei olnud enam päevakorral. Ilukirjanduse tasemel ju erinevaid kangelaslugusid loodi, ent nad ei leidnud teed ajalookäsitlustesse.

Kokkuvõte: suundumused rahvuslikes ajalookäsitlustes

Võttes aluseks teises peatükis välja joonistunud ajalookäsitluse kolm perioodi ning laiendades selles peatükis käsitletu põhjal temaatilist hõlmavust, joonistub välja alltoodud skeem. Tabelis on välja toodud olulisemad teemablokid ajalookäsitlustes ning võrreldud nende esinemist erinevate perioodide lõikes. Teemabloki olemasolu on tabelis tähistatud x-ga.

	1	2	3
rahvus	X		
ajalooteadus	X	X	
muinasaeg kui kuldne ajastu	X	X	X
orduaeg kui langusajastu	X	X	X
vana hea Rootsi aeg		X	X
18. s. kui pärisorjuse põhi		X	X
pärisorjuse kaotamine	X	X	X

„Rahvus“ tähistab üldteoreetilisi rahvuslusteemalisi arutelusid ajalookäsitlustes – mis on rahvus, miks on rahvused vajalikud jne. Selle all on silmas peetud eelkõige nn agitatsioonilist osa rahvuslikust retoorikast, mis on suunatud inimeste harimisele rahvuslusteooria vallas. Ehkki rahvuslik teema on läbiv kogu käsitletava perioodi jooksul, on just esimesel perioodil ajalugu ja rahvuslusteooria omavahel kõige tihedamini seotud. Hilisematel perioodidel hakkavad rahvuslusteadus ja ajalookirjutus üksteisest juba rohkem eemalduma.

„Ajalooteadus“ tähistab kurtmist ajalooallikate nappuse ja ajalookirjutaja ebaprofessionaalsuse teemal, tähistades seega ajalookirjutuse ja rahvusliku retoorika suhestumise perioodi. Sellised arutelud on tagaplaanil kolmandal perioodil, sest ajalooteadus on piisavalt rahvuslusest eraldunud.

Järgmised viis teemablokki tähistavad ajajärke, millele on ajalookäsitlustes antud tugev emotsionaalne hinnang: kuldne ajastu, orduaeg kui langusajastu, vana hea Rootsi aeg, 18. sajand kui kõige sügavama orjuse aeg ning pärisorjuse kaotamine. Perioode Eesti ajaloost võiks ju leida teisigi, nt Poola või Taani valitsuse all olemine, ent kuna neile pole ajalookäsitlustes antud tugevat emotsionaalset hinnangut, siis siinkohal pole vajadust nende kaasamiseks. Eeltoodud tabelist nähtub eelkõige, et 19. sajandil tegeleti peamiselt kuldse ajastu ja selle lõpu vaagimisega. Hilisematel perioodidel hakkasid ajalookäsitlused hõlmama juba palju pikemat perioodi ning hinnang skaalal negatiivne-positiivne muutus seetõttu ka dünaamilisemaks.

19. sajandil oli rahvusliku ajaloo üldkontseptsioon lihtne ja hinnanguliselt must-valge. Olid väga positiivne muinasaeg ja väga negatiivne sellele järgnev orjuse aeg. Muude perioodide väljatoomiseks ei olnud vajadust. Vaja oli lihtsat ja selget skeemi, mis edastaks sõnumi „ärkamise“ vajalikkusest ning ühtlasi veenaks, et parem elu on võimalik.

Sajandivahetusel järgiti muinasaja hindamisel 19. sajandi ajaloomõtet. Küll aga muutus poliitilise orientatsiooni muutumise tõttu hinnang 700 - aastasele orjaajale mitmekesisemaks. Välja joonistusid positiivsem Rootsi aeg ja eriti negatiivne 18. sajand. Pärisorjuse kaotamisele ei antud enam selgelt positiivset hinnangut. On loogiline, et ajaloo põhjalikumal hindamisel alustati kaasajale lähematest perioodidest, mille kohta oli rohkem andmeid ning mis andsid enam vastuseid suhestumisel tollase peamise oponendi Vene võimuga.

Pärast iseseisvuse taastamist oli ajalooteadus arenenud piisavalt kaugele, et muuta ajalookontseptsiooni mitmekesisemaks. Muinasaeg ei olnud enam ühtne kuldne ajastu, selle sisse tekkisid omad paremad ja vähem head ajad. Näiteks tuuakse välja, et periood 400-800 oli kiirema arengu aeg, kui sellele järgnev

periood. Selle taga võib näha nii ajalooteaduse arengut, ent ka rahvuse arengu järgmist etappi. Omariikluse tekkides ei olnud enam hädavajalik, et sõnum ajaloost oleks lihtne ja läbipaistev. Ühtlasi oli rahvuslik retoorika eemaldunud ajalooteadusest selles osas, et kõiki nüansimuutusi üle ei võetud. Muinasaja jaotamine edukamaks ja vähemedukaks perioodiks mujal peale ajalookirjutuse ei kajastunud.

Ülaltoodu protsessi võib tinglikult nimetada liikumiseks rahvusluselt rahvuslike ajalookäsitluste poole. Ajaloole hinnangute andmise skeem muutub ajaga keerulisemaks ning seeläbi hinnangud muutuvad vähem äärmuslikuks. Ei olegi võimalik öelda, kas selliste arengute peapõhjuseks oli ajalooteaduse areng või rahvuslik paradigma, ilmselt olid selle taga mõlemad. Sajandivahetuse ajalookäsitluste keerulisemaks muutumise taga olid pigem rahvuslikud põhjused, ent kuldse ajastu käsitluse muutumine pärast iseseisvuse taastamist võis olla tingitud pigem ajalooteaduse tekkimisest ja arenemisest. Viimase puhul võis otsustavaks olla pigem see, et ajalooteaduslikud avastused ei olnud rahvusluse seisukohalt enam ohtlikud ning teaduslikele uuringutele anti seega võimalus.

Kas sellisel juhul on rahvuslik ajalooteadus võimalik vaid omariikluse tingimustes? Paradoksaalsel kombel on ja ei ole ka. Ajalooteaduslikud avastused ei ole rahvuslikule mõttele enam nii ohtlikud ning seeläbi saab neutraalsem ajaloouurimine üldse võimalikuks. Teisalt on rahvuslik mõte kogunud piisava enesekindluse, sest rahvus on oma eksistentsi vajalikkust tõestanud, ning autorite endi mõttemaailm on rahvuslusest täiesti läbi põimunud. Selles olukorras on palju lihtsam rahvusliku mõtet teaduslikkuse taha peita.

Ekskurss: eesti rahvusliku liikumise periodiseerimine

Rahvuslike liikumiste uurimisel on üldlevinud Miroslav Hrochi rahvuse arengu kolme etapi kirjelduse kasutamine. Võib nõustuda, et Hrochi skeem joonistab välja olulised murdepunktid rahvuse arengus. Kuna selle skeemi põhjal on analüüsitud ka enamikke Euroopa mittedominantseid rahvusi, siis on ta kujunenud heaks võrdlusaluseks. Lisaks on skeemi kasutatud korduvalt Eesti rahvusliku liikumise uurimisel ning see annab võimaluse argumente võrrelda. Järgnevalt võib küsida, kas ajalookäsitluste põhjal on võimalik sellesse diskussiooni argumente lisada.

A- ja B-faasi dateerimisel ollakse enamasti üksmeelsed. A-faas tähistab baltisaksa estofiilide tegevus. Ehkki nad tundsid teaduslikku huvi eestlaste rahvaluule vastu ning romantilist sümpaatiat eesti rahvuse vastu, ei olnud see suunatud eestlastele endile. B-faasi algust seostatakse 1850ndate aastatega ning „Kalevipoja“ ja Perno Postimehe ilmumisega.

Suuremad lahknevused on C-faasi dateerimisel. Ea Jansen ja Mart Laar paigutavad selle 1870ndate lõppu ja 1880ndate algusesse. Ea Janseni arvates mõjutas avalikkuse kujunemist enam *Sakala*, mis rajas seisuste võrdsuse, inim- ja kodanikuõiguste ning vabaduste propageerimise traditsiooni eesti ajakirjanduses.²⁴⁸ Kuna Hrochi uurimus toetub Eesti puhul Ea Janseni töödele, siis nõustub sellise dateerimisega ka Hroch ise.²⁴⁹ Laari uurimus ei keskendu otseselt C-faasi kirjeldamisele, ent toetust sellele skeemile on mainitud. Massiliikumise faasi sisenes Eesti 1880ndate aastate alguses, kuid algav venestus surus selle teataval määral „põranda alla“.²⁵⁰

²⁴⁸ Jansen, E. Eestlaste rahvuslik ärkamisaeg. - Eesti identiteet ja iseseisvus. Tallinn : Avita, 2001, lk 102.

²⁴⁹ Hroch, M. Social Preconditions of National Revival in Europe, lk 77.

²⁵⁰ Laar, M. Äratajad, lk 381.

Kõrvaltvaatajale tundub loogilisema C-faasi algusena aga 1905. aasta revolutsioon.²⁵¹ Selle variandi toetuseks toob kaudselt argumente ka Epp Lauk, kes tõsiküll ei ole otseselt Hrochi faaside teemal sõna võtnud. Ta seostab Eesti ajakirjanduse politiseerumist ja massipressi tekkimist 1905. revolutsiooniga, mil tekkisid poliitiliselt orienteeritud ühiskondlikud struktuurid ning ajalehed muutusid poliitiliste rühmituste, parteide ideoloogia ja programmide väljendajateks ja propageerijateks.²⁵²

Võttes arvesse antud uurimuses käsitletud materjale ning rahvusluskäsitlusi Eesti ajakirjanduses 19. sajandil on raske paigutada C-faasi algust 1880ndate aastate algusesse.

Esiteks on raske rääkida massiliikumisest, kui rahvuslikes projektides osalevate isikute arv on vaid veidi üle 4000²⁵³, moodustades rahvaarvust 0,5%. Isegi kui võtta aluseks pakutud maksimumnumber 40 000, jääb osalusprotsent endiselt väga kaugemale enamuse populatsiooni haaramisest rahvuslikku liikumisse. Loomulikult võib nõustuda, et 80ndatel oli rahvuslasi rohkem kui 70ndatel, ent agitatsiooni mõiste iseenesest tähendab, et tegemist on püramiidja protsessiga, milles osalejate arv kasvab samm-sammult mitte murranguliselt.

Teiseks jääb arusaamatuks, milleks tekitada edasilükatud C-faasi mõistet, kui sisuliselt tähendab see paari aastat C-faasi ja seejärel kümnendi pikkust vaikust. Neid paari aastat võib sama hästi käsitleda hilise B-faasina. Üleminek ühelt faasilt teisele ei saa toimuda üleöö, sest politiseerumine ja masside kaasamine ei ole olemuselt murrangulised protsessid.

Kolmandaks võib eeldada, et rahvuse arengu faasi vaheldumine väljendub vähemalt mingilgi kombel rahvuslikus mõttes. Kuna rahvusliku agitatsiooni eesmärgiks on selgitada rahvuslikke põhimõtteid ning seeläbi kaasata võimalikult

²⁵¹ Hovi, K. Der finnische und estnische Nationalismus. Ein Vergleich. - Finns and Hungarians between East and West. Gummerus Kirjapaino OY: Jyväskylä, 1989, lk 53-54.

²⁵² Lauk, E. Eesti ajakirjanduse arengujooni XX sajandi algusest 1930. aastate lõpuni. - Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900-1940, Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk 22.

²⁵³ Laar, M. Äratajad, lk 228.

suurt hulka inimesi, siis järelikult peaks rahvusluseemaliste selgitavate kirjutiste kadumine näitama B-faasi lõppu ja C-faasi algust, sest ei ole ju mõtet rääkida millestki, mida kõik juba nagunii teavad. Rahvustunde olulisusest rääkimine võiks olla üheks näitajaks, et järelikult ei ole mitte kõik kirjutise potentsiaalsed lugejad seda meelt ning neid tuleb veenda. Nii saaks perioodi, mil rahvusliku agitatsiooni sisuks on rahvuslikud teemad nimetada B-faasiks ning teemade kadumist seostada C-faasi algusega.

Sellisest loogikast lähtuvalt ei ole aga kuidagi võimalik paigutada C-faasi algust 1880ndatesse aastate algusesse. Alljärgnevalt on toodud rida näiteid 1880ndatest aastatest, kus selgelt väljendub rahvusluse agiteeriv sisu. Näiteks ilmuvad Eesti Postimehes 1882. aastal järjest juhtkirjad, milles arutletakse teemadel - kes on eestlane²⁵⁴, kas eestlased on rahvus²⁵⁵, kas on häbi eestlane olla²⁵⁶, kas eesti rahvus on suuremas²⁵⁷ ja Eesti ajaloo õpetamisest²⁵⁸.

...Kõik mis maailmas elutseb, peab kasvama ja kosuma, õitsma ja vilja kandma ja sellega oma otstarbet maailmas ära täitma, ja alles siis võib ta looja igavese seaduse järele jälle magama minna ja uutele sünnitustele ruumi teha. Nõnda on see ka rahvustega.²⁵⁹

...Rahvuse abil jõudgu igamees üleüldise inimlise täiuse eeskujule, milles tema kõikide rahvuste vourused ühendada ja üksikute rahvaste pääle kui suure inimesesoo perekondade pääle vaatab, kelledest ka temagi on välja kasvanud.²⁶⁰

...Meie võime ütelda, et isamaaline tundmus selle mõõdupuu ülemine pool on, millega inimese hariduse järge ja loomu kõrgust võib mõõta ja mõõdetakse ka.²⁶¹

...Kes seda seaduskorda põlgab, kelle rinnust meie rahvuse kohta mingit auustust ega armastust ei leia, sellele tohime julgeste öelda: Hic niger est, siin on Neeger.²⁶²

²⁵⁴ Eesti Postimees nr 2, 13.01.1882.

²⁵⁵ Eesti Postimees nr 3, 20.01.1882.

²⁵⁶ Eesti Postimees nr 5, 27.01.1882.

²⁵⁷ Eesti Postimees nr 6, 03.02.1882.

²⁵⁸ Eesti Postimees nr 4, 27.01.1882.

²⁵⁹ Eesti Postimees nr 14, 03.04.1885.

²⁶⁰ Olevik nr 45, 04.11.1885.

²⁶¹ Sakala nr 19, 13.05.1889.

²⁶² Olevik nr 35, 12.09.1883.

...Eestlaste rahvuse tundmus on suurel viisil ärkamas. Mis on aga rahvuse tundmus? Rahvuse tundmus on see, et üks rahvas märkab, et ta iserahvas on, et ta seda peab harima ja kosutama, mis teda iserahvaks teeb, see on oma keelt ja iseloomu, ja et ta teiste rahvaste seltsis kõrgema inimliku edenemise ja hariduse teel peab edasi ruttama.²⁶³

...Rahvust ei saa nagu kuube vahetada, ubi beni, ibi patria – kus mu käsi hästi käib, seal on mu isamaa.²⁶⁴

...Isamaa- tema all tuleb arvata maapinda, mille peal üks rahvas elab, selle kliima, rahva keel.²⁶⁵

...'Isamaa' juures ei või mitte riikide, vaid ainult rahvaste peale vaadata. ...Inimene on küll nii loodud, et ta terve maakera peal elada võib; ometi siob nägemata kõide ta südant oma hälli aseme, oma isade mulla külge. ...Täielist kasulikkude, õnnistavat tööd võib inimene ainult omal isamaal teha, ainult oma sugurahvaga ühenduses võib ta oma elu ülesannet täieste täita ja seega ka tervele inimesesuole kasu saata.²⁶⁶

...Rahvus on sõnast rahvas sündinud, ja nimelt alles kõige uuemal ajal. Sõnaga rahvus tähendatakse üht jagu inimesi, kes sündimise läbi on ühendatud. Ühel rahval on ühesugune keel ja isamaa, sarnased kehalikud ja vaimulikud omadused, suurel osal ka ühesugune haridus ja ajalugu. Kõik Eestlased ühtekokku teevad Eesti rahva. ...Kui sõna rahvas riigivalitsuse kõrval tarvitatakse, siis tähendatakse temaga kõiki riigialamaid, kõiki rahvaid, kes ühes riigis elavad, ühte kokku.²⁶⁷

...Igal rahval on ikka midagi, mis teda teistest rahvastest lahutab ja iserahvaks teeb. Meie teame juba, mis see midagi on. See on ühe rahva keel ja iseloom. Need mõlemad nimetatakse ühte kokku ühe sõnaga rahvuseks.²⁶⁸

...Kõik need püüdmised, mis ühte rahvast ja sellega tema rahvust paremale ja kõrgemale järjele tõsta tahavad, hüütakse rahvuslisteks püüdmisteks.²⁶⁹

Toodud näidete põhjal on võimalik öelda, et 1880ndate rahvuslik mõte jätkas sisuliselt sama traditsiooni, mida esindas 1870ndate rahvuslik mõte.

C-faasi algust võiks seostada ka sooviga endast maailmale rohkem teada anda. Loogiliseks põhjenduseks oleks, et agitatsiooni faasis tegeletakse rohkem iseendas selgusele jõudmisega, tegevus on suunatud sissepoole, võimalikult

²⁶³ Eesti Postimees nr 36, 01.09.1882.

²⁶⁴ Sakala nr 7, 14.02.1887.

²⁶⁵ Valgus nr 2, 10.01.1886.

²⁶⁶ Sakala nr 16, 18.04.1887.

²⁶⁷ Olevik nr 35, 12.09.1883.

²⁶⁸ Eesti Postimees nr 35, 25.08.1882.

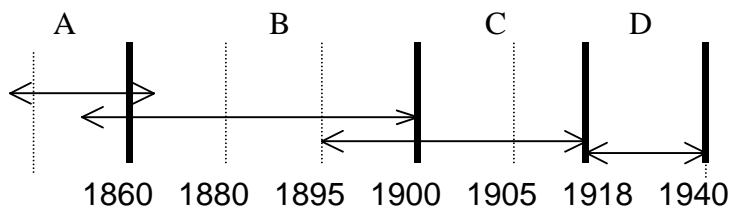
²⁶⁹ Eesti Postimees nr 7, 16.02.1883.

paljude rahvuskaslaste kaasamisele. Politiseerumise puhul on samavõrd oluline rahvuse positsioon teiste rahvuste suhtes ning seetõttu kaasneb rohkem suunatust väljapoole. Tšehhi rahvuslikus kultuuris kerkis see püüdlus esile eriti pärast 1870ndaid aastaid. 1872 kirjutas Vitezlav Halek, et tšehhide poliitilistel püüdlustel on vaid siis edulootust, kui suurriigid näevad, et tšehhid on kunsti ja teaduse poolest arvestataval tasemel.²⁷⁰ Eesti puhul oleks analoogiks Noor-Eesti liikumine.

Tegelikult ei olegi ju niivõrd oluline, kas eesti rahvusliku liikumise periodiseerimine langeb tingimata kokku Hrochi faaside kirjeldusega, vaid pigem, millal toimuvad olulised murrangud rahvuslikus liikumises, mis aitavad toimunud muutusi paremini selgitada.

Rahvuslike ajalookäsitluste põhjal võib olulise maailmavaatelise muutuse paigutada sajandivahetusse. Väga täpselt seda dateerida polegi võimalik, sest mentaalsed muutused toimuvad järk-järgult, ent saab siiski öelda, et sajandivahetusest lisandusid ajalookäsitluse olulised uued elemendid. Kõige tugevama aktsendina paistab silma Vene valitsejate vastase kriitika tekkimine, rahvuslusteoreetiliste arutelude taandumine ning ajaloopildi ühtlustumine.

Kui võtta arvesse eelpool toodud argument, et faaside vahetumine toimus järk-järgult, siis võib koostada alltoodud skeemi rahvusliku liikumise faaside dateerimise kohta.

Rahvuse arengu oluliseks rajajooneks võib seega pidada sajandivahetust, sest siis toimus muutus rahvusliku liikumise juhtides (Päts, Tõnisson), projektides

²⁷⁰ Storck, C.P. Kulturation und Nationalkunst. Strategien und Mechanismen tschechischer Nationsbildung von 1860 bis 1914. Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, 2001, lk 36.

(varasemad suurprojektid rahvaluule kogumine ning Aleksandrikool olid jõudnud lõpule), rahvuslikus ideoloogias ning rahvuslikus ajalookäsitluses.

Kokkuvõte

Magistritöö „Rahvuse arengu peegeldumine ajalookäsitlustes Eesti näitel“ eesmärgiks oli avada erinevaid aspekte rahvuse arengu ja ajaloo rahvusliku tõlgendamise vahelistes seostes, piiritledes allikmaterjali eestikeelsete ajalooteemaliste käsitlustega ajavahemikus 1860ndad aastad kuni Teine maailmasõda. Rahvuse tekkimist ja arengut käsitleti ühiskonna moderniseerumisprotsessi kaasnähtusena, mis legitimeerib ühiskonda tabanud suuri muudatusi.

Esmalt vaadeldi eestlaste rahvusliku ajaloomõtte tekkimist ja rahvuslike ajalookäsitluste kujunemist. Peamiseks mõjutajaks baltisaksa autoritest võib pidada Garlieb Merkelit kui esimest, kes pööras tähelepanu eestlaste kui rahvuse mitte lihtsalt „maarahva“ ajaloole ning andis negatiivse hinnangu 13. s. vallutusele. Sisult sarnaseid ideid on võimalik leida ka mitmest rahvalaulust, mis on dateeritud varasemaks kui esimesed rahvuslikud ajalookäsitlused. See näitab, et rahvuslikud ajalookäsitlused ei tekkinud ainult baltisaksa pärandi baasil, võimalik on vähemalt osaline vahendatus rahvaluule kaudu.

Konkreetsemalt ajalookäsitlustest saab hakata rääkima Friedrich Reinhold Kreutzwaldi loomingu kontekstis. Ehkki temagi ei tegelenud otseselt ajalookirjutusega, võib Kreutzwaldi „Kalevipoega“ lugeda üheks oluliseks hilisemaks muinsusihha juurutajaks, s.t. et ehkki teose sisu ei peetud ajalooliselt tõepäraseks peeti selleks paljuski kirjeldatud keskkonda. Lisaks on Kreutzwaldi looming huvipakkuv seetõttu, et kahe tema teose, „Kalevipoja“ (ilmunud 1857) ja „Lembitu“ (ilmunud 1885) retseptiooni järgi on võimalik täheldada murrangut rahvuslikus mõttes. „Kalevipoeg“ pälvis ilmumise hetkel suhteliselt vähe tähelepanu, pigem arutleti selle üle baltisaksa estofiilide ringkonnas. Kaasaegsete eestlaste jaoks ei olnud teos veel aastaid hiljemgi täienisti mõistetav. Selleks ajaks, kui oldi suutelised "Kalevipoega" mõistma, oli see rahvuseeposena omandanud juba piisava autoriteedi ning kritiseerimisel polnud enam kohta. Stiililt väga sarnane teos „Lembitu“ tekitas hoopis teistsuguse reaktsiooni. Esiteks reageeriti teosele

juba vahetult pärast selle ilmumist ning teiseks sai see palju kriitikat. Eelkõige heideti Kreutzwaldile ette, et "Lembitu" süžee ei ole ajalooliselt tõepärane. Sellise etteheite tekkimine eeldab, et üldse on olemas arusaam sellest, millisena rahvuse ajalugu tuleks kujutada. Ehkki ajaloolisele tõepärale pretendeerib "Lembitu" sama palju (või õigem oleks öelda sama vähe) kui "Kalevipoeg" ning selles osas on teosed igati sarnased, hakati esimese puhul neid seoseid otsima ja teise puhul mitte. See näitab, et 1880ndateks oli rahvuslik mõte teinud võrreldes 1860ndatega olulise arenguhüppe.

Kui Kreutzwaldi rahvaluuletõlgendustes oli loodud kuldse ajastu üldine õhustik, siis Carl Robert Jakobson ja Jakob Hurt andsid sellele konkreetsema sisu. Eestlaste rahvuslike ajalookäsitluste keskmes on kõigil vaadeldavatel perioodidel Jakobsoni poolt valguse, pimeduse ja koiduaja vaheldumisena sõnastatud Eesti ajaloo hindamise skeem. Ajalookäsitluse üldise stiili ja detailide osas mõjutas hilisemat traditsiooni pigem Hurda ajalookäsitlus, milles olid osavalt seotud rahvuslik retoorika ja ajalugu. Muinaseestlaste tegevusest loeti välja 19. sajandi rahvuslusele vajalikke jooni: üksmeel, isamaa-armastus, töökus ning usk eestluse elujõusse.

Hilisemates ajalookäsitlustes Jakobsoni ja Hurda ideed segunevad. Senistes rahvusliku liikumise analüüsides sageli kasutatud võitluslikuma Jakobsoni ja tasakaalukama Hurda stiili rahvusliku koolkonna eristamine ei leia ajalookäsitlustes kinnitust. Ka rahvuslusteoreetilisele väitele, et rahvuslus on paljuski selle loojate nägu, ei ole võimalik eesti rahvusluse põhjal kinnitust leida, sest hilisemates ajalookäsitlustes ei kajastu kõik Jakobsoni ja Hurda poolt sõnastatu. Näiteks ei leia hiljem järgimist Hurda rahvusluse religiooni puudutav osa ning mitmed olulised punktid Jakobsoni kuldse ajastu kirjelduses. Seega mõjutab rahvusluse ilme kujunemist samavõrd sõnumi vastuvõtja kui selle looja.

Esimestele ajalookontseptsioonidele järgneva ajalookäsitluste traditsiooni muutumise jälgimise aluseks esitati küsimused, millisena kujutatakse ajalookäsitluses kuldset ajastut, millisele ajalookäsitluse traditsioonile oponeeritakse ning milliseid teisi ajastule üldiseloolumulikke tendentse on võimalik

välja tuua. Vastustest nendele küsimustele joonistusid välja kolm ajalookäsitluste perioodi.

19. sajandi ajalookäsitlused järgisid Jakobsoni orjuse-priiuse vaheldumise skeemi ja Hurda ajalookäsitluse stiili. Sarnaselt kujutati muinaseestlaste rahvuslikku iseloomu. Muude teemade osas ilmnis rohkem lahkavamusi. Eelkõige oli palju ebakindlust ja kõhklemist rahvusliku ajaloo võimalikkuse küsimuses, ent ka konkreetsete ajaloofaktide mõtestamisel. Kuldse ajastu kirjeldustest kõiguti ühest äärmusest teise, muinaseestlaste hea iseloomu kõrval räägiti nende metsikusest, julmusest ja harimatusest. Autorite arvamused samas küsimuses võisid olla sootuks vastupidised. Selle põhjuseks oli paljuski suutmatus suhestuda baltisaksa ajalookirjutusega, sest ühelt poolt võeti sealt palju üle, ent teisalt oldi baltisakslaste skepsisega eestluse tuleviku suhtes tugevas opositsioonis. 19. sajandi ajalookäsitlustele oli iseloomulik arutlev, otsiv stiil, kindlad ajalookäsitluse kaanonid ei olnud veel välja kujunenud. Palju oli kõhklust, mis tulenes rahvusliku mõtte ebakindlusest ja kõikuvast usust eestluse tulevikku. Viimane oli eriti levinud sajandi viimasel kümnendil.

Sajandivahetusel toimus ajalookäsitluste traditsioonis oluline murrang. Varasem Vene keisri tegevuse ülistamine pärisorjuse kaotamisel asendus etteheidetega, et pärisorjus kaotati poolikult. See tähendas, et lisaks kriitikale baltisakslaste aadressil hakati teravamalt kritiseerima ka Vene võimu. Ajalookirjutuste osas jätkus oponeerimine baltisaksa ajalookirjutusele, ent üha rohkem hakati tegema etteheiteid 19. sajandi eesti ajalookäsitlustele, pidades neid liiga sinisilmseiks. Sajandivahetuse ajalookäsitlustele ongi võrreldes varasemaga iseloomulik tasakaalukam stiil. Muinaseestlaste haridustasemele ja tsiviliseeritusele anti negatiivne hinnang, ent suhestumine selle teadmisele oli palju valutum. Lisaks muutusele kuldse ajastu kirjelduses, muutusid ajalookäsitlused ka teemavaliku osas mitmekesisemaks. 13. s. vallutusele järgnenud perioodi ei vaadeldud enam ühtsena, tekkisid müüdid vanast heast Rootsi ajast ja 18. sajandist kui pärisorjuse kõige raskemast perioodist. Perioodile iseloomuliku suurema tasakaalustatuse taga võib näha rahvusluse stabiliseerumist.

Pärast rahvusriigi teket toimus kolmas oluline murrang ajalookäsitlustes, kuna rahvus oli sellega liikunud mittedominantselt positsioonilt dominantsele. Sarnaselt eelmisele perioodile oponeeriti tugevalt 19. sajandi ajalookäsitlustele kui naiivsetele ja ebateaduslikele. Kuldse ajastu kirjeldus tuli sobitada rahvusriikliku ideoloogiaga, et legitimeerida riikliku järjepidevuse idee. Muinas-Eestit hakati kujutama praktiliselt riigi kujunemise veerel oleva tiheda üksusena, mille liikmetel oli väljakujunenud rahvusteadvus.

Muutus leidis aset ka ajaloo käsitlemisega tegelevate isikute osas, sest ajaloo huvilistele rahvuslastele lisandusid professionaalsed ajaloolased. Ehkki rahvusriikliku ideoloogia kohaselt kirjutatud ajalookäsitlused olid oma stiililt märksa lennukamad, ei erinenud nad sisuliselt ülesehituselt ometi kuigivõrd professionaalsete ajaloolaste töödest. Küll aga kasvas lõhe rahvusliku mõtte ja ajalookäsitluste stiili vahel. Rahvuslikus mõttes oli endiselt palju kõhklust, ehkki varasema elujõulisuse probleemi asemel kurdeti rohkem eesti kultuuri provintslikkuse üle. Ajalookäsitlustes sellist kõhklust märgata pole, stiililt muutusid need järjest enesekindlamaks. Rahvuslike eesmärkide toetamisena võib näha näiteks muinaseestlaste ettevõtlikkuse ja Balti koostöö teemalisi kirjeldusi. Rahvusliku mõtte ja ajaloomõtte lahknevus omariikluse perioodil näitab, et viimase ülesandeks oli eelkõige toetada poliitilisi eesmärke ning nende saavutamises oli eesmärk täidetud, vastavalt polnud enam kohta ebakindlusele.

Professionaalse ajalookirjutuse tekkimisega kerkib ka küsimus, milliste ajalookäsitluste muutuste taga on pigem ajalooteaduse arengust tingitud põhjused, sest kõigi muutuste taandamine rahvuslikele põhjustele oleks ekslik. Potentsiaalselt rahvuse, ent tegelikkuses pigem ajalooteaduse arengu tõttu leidis näiteks aset muutus kuldse ajastu kirjelduses. Seda ei kujutatud enam ühtselt edukana, kerkis esile edukam viikingiajastu. Dominantsel positsioonil rahvusel ei olnud vajadust jõulise kuldse ajastu kirjelduse järele, järelikult oli seda perioodi võimalik revideerida ilma rahvuslikku mõtet õõnestamata. Muutuse taga võib ajalooteaduse arengut näha peamiselt seetõttu, et kuldse ajastu liigendamine ei leidnud järgimist nendes käsitlustes, mis polnud kirjutatud professionaalsete ajaloolaste poolt.

Omariikluse perioodil lisandub ka uus rahvuslike ajalookäsitluste liik, s.o. natsionalistlikud ajalookäsitlused, mille eesmärgiks on selgelt rahvusriikliku ideoloogia toetamine. Ehkki stiililt on need kirjutised kõige lennukamad, ei erine nad sisulises osas kuigi palju professionaalsest ajalookirjutusest, v.a. ajalugu käsitletakse üldsõnalisemalt. Rahvusluse dominantsele positsioonile asumisega võib esitada küsimuse, kas see toob enesega kaasa ka väljapoole suunatud agressiivsuse. Vastus on eitav, sest ehkki tendents jõulisema ajalookäsitlemise suunas on ilmne, ei olnud Eesti suguse väikerahva jaoks väljapoole suunatud agressiivsus realistlik püüdlus.

Uurimuse kolmandas peatükis keskenduti ajalookäsitluste temaatilisele analüüsile. Rahvuslike müütide valiku aluseks oli võrdlus teiste rahvuse tüüpidega. Ajalookäsitluste iseloomu peamiseks mõjutavaks teguriks pidada rahvuse positsiooni ajalookäsitluste tekkimise hetkel. Mittedominantse rahvuse ajalookäsitlused on lihtsamad ja löövamad, seal esineb selgelt eristatav kuldne ajastu ja langusajastu ning seeläbi püüdlus dominantse rahvuse positsioonile. Kui rahvusliku liikumise kandvad jõud kuuluvad samasse sotsiaalsesse gruppi, siis on ka konkureerivate ajalookäsitluste esinemise tõenäosus väiksem. Ajalookäsitlused ehitatakse pigem poliitiliste teemade ümber ning kultuurilise ja poliitilise rahvusluse eristust ei ole nende põhjal võimalik teha.

Seniste rahvusluseaduslike uurimustega on antud uurimuse põhjal raske nõustuda ajaloo ja ajaloota rahvuste eristamisega. Puhtteoreetiliselt on võimatu väide, et rahvusel puudub poliitiline ajalugu. Rahvusliku müüdi loome abil on võimalik puuduv poliitiline ajalugu asendada mütoloogilisega (nt iirlased) ning mis veelgi olulisem, nn ajaloo puudumine ei too kaasa rahvusliku identiteedi nõrgenemist (nt eestlased võrdluses valgevenelastega). Põhjuseks, miks näiteks eestlaste rahvuslike ajalookäsitluste osaks ei saanud nimeliste kangelastega müütilist esiaega, võib pigem pidada rahvuslike ajalookäsitluste hilist tekkeaega. 19. sajandi lõpuks oli teaduslikkuse nõue juba piisavalt levinud, et välistada nt Kalevipoja kujutamist eesti rahvuse esiisana.

Eestlaste puhul ei leia rahvusliku retoorika teenistusse rakendamist kaks potentsiaalselt rahvuslikku teemat - algkodu küsimus ja religioon -, mis enamikel teistel rahvustel on kesksel positsioonil.

Algkodu küsimuse vähese rahvuslikkuse tunnuseks lugeda nn poolikut laenamist, sest laenati põhiargument, aga mitmeid rahvusliku mõtte seisukohalt olulisi detaile mitte. Näiteks leidis tagasisidet soomeugrilaste seostamine sumeri päritoluga, ent hunnide vallutused kui rassilise üleoleku märk mitte. Samuti heidetakse omariikluse perioodil kõrvale idee eestlastest kui Läänemere kalda esimestest asukatest, pidades seda teooriat ebausutavaks. Kui teema taga oleks paremini adutud rahvuslikke tagamaid, siis oleks esiteks käsitletud algkodu küsimust emotsionaalsemalt ning teiseks ei oleks tähelepanuta jäetud mitmeid teisi rahvuslike vajadustega sobivaid argumente.

Religiooni teema käsitlemine on vaadeldaval perioodil ebaühtlane, hinnangu andmine sõltub konkreetsest autorist. Üldiselt nõustutakse, et ei katoliikluse ega luteri usu jõudmine Eestisse, suutnud päriselt kõrvale tõrjuda ebausku ja umbusku kiriklike institutsioonide suhtes.

Mittedominantsetele rahvustele on iseloomulikud kuldse ajastu, langusajastu ja taassünni müüdid. Mitmetel rahvustel on olemas ka teise kuldse ajastu müüt. Kuldse ajastu müüdi puhul võib küsida, miks ei kujutatud seda juba 19. sajandil viikingiajastuna. Arvestades piiravate ajaloofaktide puudumist võib üheks põhjuseks olla asjaolu, et 19. sajandil hinnatigi rohkem rahumeelsust ja tsiviliseeritust, mitte vägivaldsust ja agressiivsust. Langusajastu müüdi osas on võimalik sarnaselt teistele väikerahvustele täheldada omariikluse tingimustes languse põhjuse kandumist sisemistelt põhjustelt (kultuuri allakäik, madal haridustase) välistele (puhtfüüsiline vähemus). Müüt vanast heast Rootsi ajast ei anna eestlaste puhul siiski teise kuldse ajastu mõõtu välja, sest ehkki seda käsitletakse positiivsema perioodina võrreldes järgneva 18. sajandiga, lisatakse enamasti, et Rootsi kuningate tegevus ei jõudnud eesmärgile. Hinnang on optimistlikum sajandivahetusel, omariikluse perioodil kriitika kasvab. Viimase tendentsi taga võib näha omariikluse perioodile iseloomulikku taunivat suhtumist kõigisse võõrvõimudesse, sõltumata nende tegevuse sisust.

Kangelasmüütide vähesuse üheks põhjenduseks võib olla Eesti rahvuse hiline tekkeaeg, sest 19. sajandi lõpp ei olnud ajalooliste kangelaste loomiseks soodus keskkond ning müütilised kangelased jäid ilukirjanduse veergudele.

Rahvuslike ajalookäsitluste kujunemise võib seega jaotada kolme perioodi. Esimesel perioodi pööratakse rohkem tähelepanu rahvuslusteoreetilistele aruteludele, ajalookäsitluste keskmes on peamiselt vaid kuldse ajastu teema. Antavad hinnangud on äärmuslikud, ajalookäsitlused ise lihtsad ja löövad, sest rahvuse areng on algfaasis ja rahvuslik mõte ebakindel. Teisel perioodil muutub dünaamilisemaks kuldsele ajastule järgneva perioodi kirjeldus, esile kerkivad positiivsem Rootsi aeg ja eriti negatiivne 18. sajand. Selle tendentsi taga võib eelkõige näha vastandumist Vene võimule. Omariikluse tingimustes areneb ajalooteadus, liigendatakse kuldse ajastu kirjeldus ning taanduvad arutelud ajalookirjutajate kompetentsuse teemal.

Kõrvalepõikena võib eeltoodud argumentide põhjal ajalookäsitluste jaotumisest kolmeks perioodiks, tuua paralleele Hrochi rahvuse arengu etappidega. Antud uurimuse põhjal võib nõustuda varasema A- ja B-faasi vahetumise paigutamisega 1860ndatesse aastatesse. C-faasi alguse dateerimise osas saab pigem nõustuda nendega, kes seostavad seda sajandivahetusega ja Tartu renessansiga, kuna olulist murrangut ei rahvuslikus mõttes ega ajalookäsitlustes 1880ndate alguses ei toimu, tegemist on vaid mõnevõrra edasiarendatud variandiga 1870ndatel olnust. Olulisemad muutused leiavad aset sajandivahetusel, mil toimuvad muutused rahvusliku liikumise projektides, juhtivates isikutes, rahvuslikus mõttes ja ajalookäsitlustes.

Kasutatud kirjandus

- Abroi, R.** Iseseisvusest. – Vabadusalbum. Tallinn : Vabadusalbumi kirjastus, 1924, lk 8-10.
- Adamson, J.** Eesti ajalugu II. Tartu : Loodus, 1936.
- Allikas, A. Karu, K.** Ajalooteadvus: ülevaade teooriast ja empiirilisi andmeid Baltikumist. – *Akadeemia*, 1995, nr 3, lk 451-477.
- Anderson, B.** Imagined communities: reflections on the origina and spread of nationalism. London, New York : Verso, 1983.
- Anni, A.** F. R. Kreutzwaldi "Kalevipoeg". I osa, Kalevipoeg Eesti rahvaluules. Tartu : K. Mattiesen, 1934.
- Anni, A.** Meie ilmast ja meie ilmavaatest – Mõtteid valmivast intelligentsist. EÜS "Veljesto" väljaanne. Tartu : Odamees, 1923, lk 7-53.
- Anni, A.** Muisusromantika osast Eesti arengus. - Raamatu osa Eesti arengus. (toim. D. Palgi) Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1935, lk 81-97.
- Asson, E.** Üleüldine ajalugu ühes Eesti ajalooga. Keskaeg. Tartu : Noor-Eesti, 1935.
- Bergmann, J.** Eestlane ordo ajal. Eesti Postimehe kalender ehk aasta raamat 1880. Tartu, 1879.
- Bergmann, J.** Herakles ja Kalevipoeg. Võrdlus Kreeka ja Eesti rahva kangelase vahel. – Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat. Tartu, 1878, lk 1-9.
- Bergmann, J.** Mõnda meie esivanemate elust. Isamaa-kalender 1882 aasta peale. Tartus, 1881.
- Bergmann, J.** Üleüldine ajalugu. 1. jagu : Vana aeg. Tartu : Schnakenburg, 1879.
- Berlin, I.** Kaks natsionalismi mõistet. – *Vikerkaar*, 1993, nr 2, lk 61-69.
- Bohn, R.** Norwegen. Die Ergindung einer Nation. – Flacke, M. (Hrsg.) Mythen der Nationen, lk 248-268.

- Calhoun, C.** Nationalism. Buckingham : Open University Press, 1997.
- Connor, W.** Ethnonationalism: the quest for understanding. Princeton : Princeton University Press, 1994.
- Davies, N.** Polish National Mythologies – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) Myths and Nationhood, lk 141-157.
- Ederberg, F. Päss, E.** (toim.) M. J. Eiseni elu ja töö. Tartu : Noor-Eesti, 1938.
- Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu : Ilmamaa, 2004.
- Eesti Postimees** nr 2, 13.01.1882; nr 4, 27.01.1882; nr 5, 27.01.1882; 6, 03.02.1882; nr 7, 16.02.1883; nr 35, 25.08.1882; nr 36, 01.09.1882; nr 14, 03.04.1885.
- Eisen, M. J.** Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu: muistsest ajast meie ajani. Tartu : Schnakenburg, 1877.
- Eisen, M. J.** Eestimaa ajalugu. Tartu : Postimees, 1919.
- Eisen, M. J.** Eestlaste sugu. Tartu : E.K.S Rahvakirjanduse-toimekonna väljaanne, 1911.
- Eisen, M. J.** Läti Hindrek ja tema ajaraamat. – Tähtsad mehed : 6. anne. Tartu : Schnakenburg, 1884.
- Elwert, G.** Nationalism ja etnilisus. Meie-rühmade moodustamisest. - *Akadeemia*, 1991, nr 11, lk 2358-2382; nr 12, lk 2501-2514.
- Flacke, M.** (Hrsg.) Mythen der Nationen: ein europäisches Panorama. Berlin : Koehler & Amelang, 1998.
- Funnemark, B. C.** Czech and Belorussian Struggle for National Identity and Independence. – Sørensen, O. (Ed.) Nationalism in Small European Nations. KULTs skriftserie No. 47., lk 77-88.
- Grosschmidt, O.** Eesti rahva ajalugu. Tartu : Hermann, 1911.
- Hálfdanarson, G.** Icelandic Nationalism: A Non-Violent Paradigm? - Hálfdanarson, G. Isaacs, A.K. (Eds.) Nations and Nationalities in Historical Perspective. Universita di Pisa : Edizioni Plus, 2001, lk 1-14.
- Heraklides, A.** Eesti usk. Tallinn : Mõte, 1908.

- Hermann, K. A.** Sumeri-akkadlased. Uurimised vanast muinasajast. Taaralinnas, 1896.
- Hermann, K. A.** Uurimised Eestirahva muinas-ajast, Tartu : Hermann, 19?.
- Hobsbawm, E.** Nations and nationalism since 1780 : programme, myth, reality. Cambridge : Cambridge University Press, 1997.
- Hobsbawm, E. Ranger, T.** The invention of tradition. Cambridge : Cambridge University Press, 2003.
- Hosking, G. Schöpflin, G.** (Eds.) Myths and nationhood. London : Hurst, 1997.
- Hovi, K.** Der finnische und estnische Nationalismus. Ein Vergleich. - Finns and Hungarians between East and West. Gummerus Kirjapaino OY: Jyväskylä, 1989, lk 51-56.
- Hroch, M.** Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. New York, 2000, lk XV.
- Hroch, M.** Specific Features of the Nation-Building Process in the Circumstances of a "Small Nation" - Sørensen, O. (Ed.) Nationalism in Small European Nations. KULTs skriftserie No. 47, lk 7-28.
- Hroch, M.** The Social Interpretation of Linguistic Demands in European National Movements. EUI Working Paper EUP No.94/1. Badia Fiesolana, San Domenico, 1994.
- Hurt, J.** Kiri J. Oettelile. Kõned ja kirjad / Jakob Hurt. – Loomingu Raamatukogu, nr 1/2, 1989.
- Hurt, J.** Kõne Helmes. Kõned ja kirjad / Jakob Hurt, – Loomingu Raamatukogu, nr 1/2 , 1989.
- Hurt, J.** Pildid isamaa sündinud asjust. Tartu, 1879.
- Hutchinson, J. Smith, A.** Nationalism. Oxford and New York: Oxford University Press, 1994.
- Hvostov, A.** Mõtteline Eesti. Tallinn : Vagabund, 1999.

- Ilves, J.** Suur Eesti mäss. Eesti Üliõpilaste Seltsi album III, 1895, lk 141-148.
- J.B.** Gustav Adolf - Eesti Üliõpilaste Seltsi Album III. Tartu, 1895, lk 53-65.
- Jakobson, C. R.** Kolm isamaa kõnet. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga. Tallinn : Eesti Raamat, 1991.
- Jansen, E.** Eestlaste rahvuslik ärkamisaeg. - Eesti identiteet ja iseseisvus. Tallinn : Avita, 2001, lk 88-108.
- Jansen, E.** Jakob Hurda rahvusemõistest ja tema kultuuriprogrammist – Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu : Ilmamaa, lk 36-59.
- Jansen, E.** Muinaseesti panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. – Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu : Ilmamaa, 2004, lk 268-284.
- Jung, J.** Liivlaste vürst Kaupo, ja sõdimised tema päevil, kui ka Liivi rahvast ja nende kadumisest siin maal. – *Kodu-maalt*, nr 5, 1876.
- Jung, J.** Muinasaja teadus Eestlaste maalt. I, Üleüldine muinasaja kirjeldus. Jurjev : J. Jung, 1899.
- Jung, J.** Mõnda isamaa vanust aegust. Tartu : H. Laakmann, 1874.
- Jõgever, J.** Eesti rahva sündimine ja tema noorpõlv. Eesti Kultura II. Tartu : Postimehe kirjakogu, 1913.
- Karjahärm, T. Sirk, V.** Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917-1940. Tallinn: Argo, 2001.
- Karjahärm, T. Sirk, V.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed, 1850-1917. Tallinn: Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- Kemiläinen, A.** Finns in the shadow of the "Aryans". Race Theories and Racism. *Studia Historica* 59, Helsinki : Suomen Historiallinen Seura, 1998.
- Kostis, K. P.** The formation of the state in Greece, 1830-1914. – Dogo, M. Franzinetti, G. (Eds.) *Disrupting and reshaping. Early stages of nation-building in the Balkans.* Ravenna : Longo Editore, 2002. lk 47-64.
- Kreutzwald, F. R.** Lembitu. Eesti muistepõlve mälestustest kasvanud luuletus. - Lembitu : Kreutzwaldi usulis-filosoofiline maailmavaade. Tallinn : Eesti Keele Sihtasutus, 2003.

- Kreutzwald, F. R.** Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust. Tartu : Ilmamaa, 2003.
- Kruus, H.** (peatoim.) Moora, H. (toim). Eesti ajalugu I. Tartu : Eesti Kirjanduse Selts, 1936.
- Kruus, H.** Jakob Hurda pärand Eesti rahvuslikule mõttele – Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Tartu : Eesti Kirjandus Selts, 1939, lk 7-32.
- Kruus, H.** Väikerahvalik tunnetus eesti ühiskondlikus mõttes. - Ajalooline ajakiri, 1938, nr 3, lk 136-147.
- Kunder, J.** Lembitu. Eesti muinaspõlve mälestustest kasvanud luuletus. - EKS aastaraamat. Tartu : H.Laakmann, 1884&1885.
- Kurvits, O.** Eesti rahvusväeosade loomine 1917-1918. Seltsi "1. Eesti polk" Kirjastus, 1930.
- Köpp, J.** Kaheksakümmend aastat vabadusest. Postimees, 1899, nr 71.
- Kärner, J.** Talurahva vabastamine Eestimaal. Tallinn : Teadus, 1916.
- Laaman, E.** Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu: ette loetud Kaitseväe kultuurilise selgitustöö kursustel 1925. aastal. 3 trükk, Tallinn : Vaba Maa, 1991.
- Laaman, E.** Eesti ühiskond. Selle koostis, areng ja iseloom. Tartu : Eesti Kirjanduse Selts, 1936.
- Laar, M.** Äratajad : rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu : Eesti Ajalooarhiiv, 2005.
- Laid, E.** Eestlaste päritolu ja nende tulek praegustele elukohtadele. – Paopaidad. Tartu : Ilmamaa, 1997, lk 64-69.
- Lauk, E.** Eesti ajakirjanduse arengujooni XX sajandi algusest 1930. aastate lõpuni. - Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900-1940, Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk 9-42.
- Liidak, K.** Agraarpoliitika ja rahvuslus. – Tähiseid II. Tartu : Eesti Rahvuslaste Klubi Kirjastus, 1936, lk 62-80
- Liideman, K.** Mõtteid Eesti rahvuslikust ideoloogiast. Tartu : ÜS Liivika Kirjastus, 1934.
- Liiv, O.** Eesti ajaloo uurimise mõningaist ülesandeist. - *Ajalooline Ajakiri*, nr 1, 1938, lk 1-4.

- Loorits, O. Kas oleme ida või lääne päritolu? (Ette kantud raadios 30.12.1935). - Karjahärm, T. Unistus Euroopast. Lisa 4. Tallinn : Argo, 2003, lk 117-122.
- Luiga, J.** Eesti Vabadusvõitlus 1343-1345. 1924. Kordustrükk Tallinn : Olion, 2003, lk 6.
- Margaritis, G.** Griechenland. Widergebrut aus dem Geist der Antike. – Flacke, M. Mythen der Nationen, lk 152-173.
- Meri, G.** Eesti ülesanne Balti ruumis (ilmunud 1935 "Europäische Revue"). - Karjahärm, T. Unistus Euroopast. Tallinn : Argo, 2003, lk 129-136..
- Merkel, G.** Dei Vorzeit Lieflands: ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes. Berlin : Voss, 1798.
- Merkel, G.** Liivimaa esiaeg: Mälestusesammas papi- ja rüütlivaimule. Tõlkija Tombach, A.F. Peterburi : Ühiselu, 1909.
- Misane, A. Priedite, A.** National mythology in the history of ideas in Latvia: a view from religious studies. – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) Myths and Nationhood, lk 158-169.
- Moora, H.** Eesti praegusest rahvuslusest. – Mõtteid valmivast intelligentsist, lk 61-67.
- Nirk, E.** (toim.) Eesti kirjanduse ajalugu, 2. köide. Tallinn : Eesti Raamat, 1966.
- Nirk, E.** Kreutzwald ja eesti rahvusliku kirjanduse algus. Tallinn : Eesti Raamat, 1968.
- Olevik** nr 35, 12.09.1883; nr 45, 04.11.1885.
- Orasmaa, J.** Koguteos Võidupüha. Tallinn, 1936, lk 7.
- Overing, J.** The Role of Myth: An Anthropological Perspective. – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) Myths and Nationhood. London : Hurst & Company, 1997, lk 1-18.
- Postimees** nr 142, 02.07.1894.
- Prants, H.** Eesti rahva ajalugu. Tallinn, Tartu : Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisus, 1912.
- Prants, H.** Isamaa ilu hoiledes! – Berendsen, R. Eestimaa talurahva vabastamise 100-aasta juubel. Tallinn : A. Kümmel, 1916, lk 39-61.

- Pusta, K. R.** Balti liit - Paneuroopa eelkäia (1927). – Kontrastide aastasada, Tartu : Ilmamaa, 2000, lk 93-96.
- Pöld, P.** Eesti kooli ajalugu. Tartu : Akadeemilise kooperatiivi kirjastus, 1933.
- Põrk, A.** Eesti ajalugu I. Vanem iseseisvusaeg kuni 1227. Aastani. Tallinn, 1927.
- Päts, K.** Koguteos Võidupüha. Tallinn, 1936, lk 2.
- Pöögelmann, H.** Vaba Eesti: märgukiri Eesti asutava kogu valijatele. Tallinn : V.S.-D.T.-P Tallinna Org., lk 1919.
- Rauch, G. v.** Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Köln : Böhlau, 1986.
- Raud, L.** Friedrich Reinhold Kreutzwald : meie rahvuskultuurilise ärkamise isa. - Eesti rahvuslikud suurmehed V. Tallinn : Kooli-Kooperatiiv, 1940.
- Rebane, H.** Balti parunid Eesti elus. Tartu : Eesti Kirjanduse ühisuse Postimehe trükk, 1918.
- Reiman, V.** Eesti ajalugu. Tallinn : Varrak, 1920.
- Reiman, V.** Eesti kodu. Tartu, 1894.
- Reiman, V.** Eestlaste muinasusk. Tartu : Postimehe trükikoda, 1901.
- Reiman, V.** Kolm sammukest rändamise teed. - *Sirvilauad*, 1907.
- Rezold, J. R.** Babeli-torn. Jurjev, 1895.
- Rezold, J. R.** Üleüldine eestlaste aalugu. Tallinn : trükitud väljaandja kuluga, 1890.
- Ränk, G.** Meie rahvakultuuri ja külaühiskondliku elu arengutingimused minevikus. – Tähiseid II. Eestluse aastaraamat. Tartu : K. Mattiesen, 1936, lk 14-22.
- Saal, A.** Aita; Leili; Vambola : jutustused. Tallinn : Eesti Raamat, 1991.
- Saal, A.** Üleüldine isamaa ajalugu. I, Eestlaste ajalugu kõige vanemast ajast nende priiuse kautamiseni. Rakvere : N.Erna, 1893.
- Sakala** nr 7, 14.02.1887; nr 16, 18.04.1887; nr 19, 13.05.1889.
- Schöpflin, G.** The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) Myths and Nationhood, 1997, lk 19-35.

- Selart, A.** Muistne vabadusvõitlus. – *Vikerkaar*, 2003, nr 10/11, lk 108-120.
- Sepp, H.** Sissejuhatuseks - Reiman, V. Eesti ajalugu. Tallinn : Varrak, 1920, lk 5-8.
- Smith, A. D.** Ethnic Origins of Nations. Oxford, Cambridge : Blackwell, 1986.
- Smith, A. D.** Euroopa rahvus või rahvuste Euroopa? – *Akadeemia*, nr 3, lk 482-493.
- Smith, A. D.** Myths and Memories of the Nation. Oxford : Oxford University Press, 1999.
- Smith, A. D.** National identity. Harmondsworth : Penguin, 1991.
- Smith, A. D.** The 'Golden Age' and National Renewal. – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) Myths and Nationhood, lk 36-59.
- Storck, C. P.** Kulturnation und Nationalkunst. Strategien und Mechanismen tschechischer Nationsbildung von 1860 bis 1914. Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, 2001.
- Tandre, J.** Koguteos Võidupüha. Tallinn, 1936.
- Tedre, Ü.** Eesti mees ja tema sugu XIX sajandi lõppriimilises rahvalaulus. Tallinn, Tartu : Eesti Kirjandusmuuseum, 2003.
- Tedre, Ü.** Rahvaluule kasutamise võimalusi XIX sajandi talurahva sotsiaalsete vaadete uurimisel. - Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Tallinn : ENSV Teaduste Akadeemia, 1977, lk 187-213.
- Tohver, L. F. R.** Faehlmanni ja F. R. Kreutzwaldi elust ja loomingust. Tartu : Loodus, 1934.
- Tülk, J.** Ajaloo kirjutamisest. - *Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat*. Tartu : Schnakenburg, 1879, lk 19-27.
- Undusk, J.** Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, 12, 1997, lk 721-734, 797-811.
- Uus katse hinnata Ado Grenzsteini rolli Eesti ajaloos. – *Tuna*, 1999, nr 2, lk 111-126.
- Vahre, S.** Muinasaja loojang Eestis : vabadusvõitlus, 1208-1227. Tallinn : Olion, 1990.

Valgus nr 2, 10.01.1886; nr 45, 09.11.1885

Wilson, A. Myths of National History in Belarus and Ukraine. – Hosking, G. Schöpflin, G. (Eds.) Myths and Nationhood, lk 182-197.

Witoszek, N. Nationalism, Postmodernity and Ireland. – Sørensen, O. (Ed.) Nationalism in Small European Nations. KULTs skriftserie No. 47, lk 101-121.

Summary

The purpose of current MA thesis „National history-writing as the reflection of nation-building-process, case study of Estonia“ is to investigate changes in Estonian national history-writing in 1860-1940 caused by the development on the nation.

The beginning of national historical consciousness can be traced by comparing the works of Friedrich Reinhold Kreutzwald in 1950s. National epos “Kalevipoeg” was published in 1857 and “Lembitu” in 1885. The two books are of relatively similar style and contents, both spoke of the ‘Golden Age’ of Estonians. Yet the reaction to them was completely different. “Kalevipoeg” was published “too early”, there were very few persons who could understand it and only a very small number of books were sold. Even though the book became a national symbol later, it did not get much attention from national circles at the time of publishing. “Lembitu” on the other hand was published “too late”. The readers thought the book to be old-fashioned and unauthentic, because Kreutzwald’s description of the ‘Golden Age’ was not acceptable. The absence of interest in one and plenty of criticism in the other case shows, that between these two dates, an important mental change had taken place. By 1880s Estonians already had a certain understanding how their history should be described, historical consciousness had developed.

The first mythical history concepts were created by Carl Robert Jakobson and Jakob Hurt. They were influenced by Baltic German author Garlieb Merkel, who had been the first to pay attention to Estonians’ national history and describe the ‘Golden Age’. Merkel created the concept of 13th century crusades as illegal and violent occupation of Estonia. Jakobson turned this idea in a concept of 700 years of slavery and talked about the ages of Light, Darkness and Dawn. This simple and well-articulated concept is central in most Estonian national history-

writings. Yet, in details Jakobson's concept was too idealistic ever for his contemporaries and in this aspect the works of Jakob Hurt were more influential.

Jakobson and Hurt were opinion leaders and many of their central ideas were also used in other 19th c history-writings, yet a great amount of hesitation was added. Estonian national thought was influenced by Baltic Germans, who did not have confidence in Estonian national future. This opinion caused a lot of opposition in Estonian national thought, but it also made it more hesitant. The absence of glorious political history and the 700 years of slavery raised the question whether Estonians were capable at all to build a nation. These doubts made Estonian national thought in 19th c contradictory. On one hand, the 'Golden Age' and the character of old Estonians was described very idealistically and on the other hand there was a lot of doubt concerning the political independence and savageness of old Estonians.

The second period of national history-writing begun with the appearance of criticism against Russian rulers. In 19th c Russian emperor Alexander I was idealized, because he had abolished slavery. In the beginning of 20th c the judgment was quite the opposite. The emperor was blamed for not doing enough and abolishing slavery only partially. The overall opinion was that the abolishment of slavery in 1816/1819 made the life of Estonians only harder. This was an important mental change, because in 19th c Estonian nationalists believed that Estonia has a future only if they get help from Russian or Baltic German rulers, they believed they had to choose sides. At the beginning of a new century, they started to believe that they can proceed without the help of foreign rulers. The description of the 'Golden Age' was more realistic and the acceptance of "inconvenient history facts" was less painful. The myth of 'Good old Swedish rule' and 18th c as the most difficult period in Estonians' history appeared.

The formation of Estonian nation state in 1918 caused the third bigger mental change in national historical consciousness. There was no place for hesitation anymore, the nation had proved to be vital. Thus, ancient Estonian counties were described as an independent political unit, that would have formed a nation state, if the crusaders had not invaded the country.

Before 1918 there was no national professional history-writing. History books were written by nationalists, who had great interest in Estonian nation but had no special qualification as an historian. In 1920s the tradition of national professional history-writing was initiated and this meant that there were two different groups of history-writers: professional historians and nationalists. Even though their works differed a lot in style, the actual contents of the books was quite similar. A bigger difference appeared in the confidence of national thought. Many nationalists thought Estonian culture to be provincial and unoriginal. This means that with the appearance of nation state national history thought had fulfilled its task, but national thought had still several problems to solve.

The third chapter of the research concentrated on thematic analysis of national history concepts. First, it was asked how the type of nation influences the character of national myths. It appeared that national myths reflect the political status of the nation at the moment of the creation of the myth. In case of Estonia this meant that as a nondominant nation Estonian national history concept adapted the scheme of national rise and decline. Nondominant nations usually have the myths of 'Golden Age', the myths of Dark Age and the myth of resurrection. Estonia is also considered to be a case study of a nation that had had no political independence, a so called nation without a history.

Religion and the theme of Estonian national origin were surprisingly not used as national issues. Estonians' religious feelings were too weak to become part of national identity. The question of national origin could have had more influence, but the fact that some important arguments in favor of Estonians were not used, shows that the theme was too distant and nationalists could not use it as part of national ideology.

In comparison with other European nations the question rises, why Estonian Golden Ages was rather described as the period of peaceful farming, not aggressive military actions and Vikings. The answer to this question can be, that as there were very few facts that connected Estonians to Vikings, the nationalists

did not have to describe the connection. In 19th century peaceful farming was more appreciated than violence and aggressiveness.

Similar to other European nations a change took place in the description of the Age of Decline of 13th century. Until 1918 it was believed that ancient Estonians lost their independence because of their cultural and educational backwardness. During the period of nation state the description changed and the loss of independence was explained by the big number of enemies.

The myth of Good old Swedish rule can not be considered as the Second Golden Age, because it was used mostly at the beginning of 20th century as part of an opposition to Russian rulers. Later the period was described more critically.

Some additional remarks can be made about the periodization of Estonian national movement. Based on national history-writing the beginning of faze C took place in the beginning of 20th century.

LISA 1.

autor/pealkiri	poliitiline edu	poliitiline kaotus	kodanikuõiguse d/põhiseaduse areng	rahvuslik esiisa/ema	rahvuse ühendamine/rahvuslik soldaarsus	kultuur	religioon
Athena Syriatou. Grossbritannien. n. Für Köning und Freiheit, lk 174-198.	1066 Hastingsi lahing, viimane vallutus; 1588 Hispaania armaada võitmine, Britannia valitseb laineid; 1805 Trafalgar lahing ning admiral Nelsoni surm, Inglismaa ootab, et iga mees oma kohust täidaks		1215 Magna Charta, Inglise vabaduste sünd; 1688 Oranje Wilhelm maabub Torbays, kuningas ja põhiseadus				
Danny Trom. Frankreich. Die gespaltene Erinnerung, lk 129-153.	1798 lahing püramiidide juures, Napoleon paneb aluse oma kuulsusele	52 Vercingetorix kaotab Caesarile, kuulsusrikas kaotus	Prantsuse revolutsioon				496 Tolbiac lahing, katoliikliku riigi loomine; 1429 Jeanne D'Arc vabastab Orleans'i
Eugen Kotte. USA.Konsensus und Mission, lk 557-575.	Prantsuse ja indiaani sõjad, Ameerika iseseisvuse küüneproov; Iseseisvussõda, USA loomine revolutsiooni käigus; 1845 Texase annekteerimine ja Mehhiko sõda, USA ekspansioonipüüdlused legitimeerimine		Kodusõda, ameerikaliku konsensus katseaeg				1620 Plymouthi ja 1630 Massachusettsi loomine, ameerikaliku missionimõtete sünd
Monica Flacke. Deutschland. Die Begründung der Nation aus der Krise, lk 101-128.	1190 Friedrich I Barbarossa surm; 1813 vabatahtlike kutsumine võitlusse Napoleoni vastu; 1871 keisriproklamatsioon			9.s lahing Teutoburgi metsas, Hermann - sakslaste esiisa			1520 Martin Luther põletab paavsti bulla, emantsipatsioon Roomast
Sören Brinkman. Spanien. Für Freiheit, Gott und König, lk 476-501.	1808 Madriidi ülestõus, rahvuse ülestõus vallutaja vastu	133 Numantia vallutamine roomlaste poolt			1492 Granada vallutamine, rahvusliku ühtsuse loomine		718 Don Pelayo ja Covadonga lahing, kristliku Hispaania taassünd; 1521 Comuneros, Hispaania rahva märtrid
Ulrike Schmiegelt. Russland. Geschichte als Begründung der Nation, lk 401-421.	Aleksander Nevski, läänepiiri kaitsmine; 1480 Ivan III, tatari ikkest vabastamine; Ivan Julm, reformaator ja hirmuvalitseja; Peeter Suur, Venemaa avamine läände						988 Vladimir Püha, astumine kristlike perre; 1242 Aleksander Nevski
Ernst Bruckmüller. Österreich. "An Ehren und and Siegen reich", lk 269-294.	1515 Maximilians I lapselapse laulatus, Tu felix Austria nube; 1683 Viini vallutamine, suurvõimude muutumine; 1809 Asperni lahing, ertshertsog Karl,			Maria Theresia, rahvuse ema			1266 Rudolf von Habsburg ja preestrid, kristliku võimu legitimeerimine

	kasutu võitleja						
György Dalos. Ungarn. Mythen-Lehren-Lehrbücher, lk 528-556.	Matyas Hunyadi (1443-1490), õigluse võit; 1848/49 revolutsioon, surematu Sandor Petöfi	1526 kuningas Lajos II surnukeha leidmine Mohaci lahingu järel, Ungari riigi kokkuvarisemine		Madjarite tungmine Ungarisse 9.s, vürst Arpad juhib oma rahva uuele kodumaale			1001 Stephan Püha kroonimine, kristluse vastuvõtmine Ungaris
Ingrid Bohn. Schweden. "Zu Größe und Freiheit geboren...", lk 422-445.	Engelbrekt Engelbrektssoni ülestõus, idee vabast rahvusest; Gustav Vaasa vabadusvõitlus, Rootsi iseseisvumine ja poliitiline laienemine; 1632 Lützeni lahing	1718 Karl XII surm, Rootsi tunnetab oma võimete piire					1527 Västerås riigipäev, Gustav I Vaasa kindlustab rahvuse protestantlikkus vaimus; 1632 Gustav II Adolphi surm Lützeni lahingus, usuvabaduse levitamine Euroopas
Inge Adriansen, Birgit Jenvold. Dänemark. Für Fahne, Sprache und Heimat, lk 78-100	1340 Nils Ebessen tapab Holsteini krahvi, Taani päästmise võõrvõimu alt	1864 Saksa-Taani sõda, mehine kaotus	maareform 18. sajandil, kuninganna kingib talupoegadele vabaduse		kuninganna Thyre Danebod laseb püstitada Danevirke, taanlaste soov saada üheks rahvuseks		Taani lipu tekkimine, jumal aitab taanlasi
Robert Bohn. Norwegen. Die Erfindung einer Nation, lk 248-268.	1000 Leif Eriksson avastab Ameerika, meresõitjate ja maadeavastajate aeg; 1814 Eidsvollriigipäev, rahvuse loomine prantsuse valgustuse vaimus	1066 Stanfordbridge'i lahing, norralased saavad teada oma võimete piiri	1612 Kringeni lahing, truud alamad, aga vabad talupojad				1030 Stikelstadi lahing, norra kristliku rahvuse loomine
Vit Vlnas, Zdenek Hojda. Tschechien. "g önnst einem jeden die Wahrheit", lk 503-527.	Premysli dünastia, riigi müütiline loomine; 1278 Marchfeldi lahing, böömi keskaja vaprad rüütlid; Karl IV, Pater Patriae	1620 Valgemäe lahing, õiguste, riikluse ja usu kaotamine					1415 Jan Hus Konstanzi konsiili ees, surm tõe eest
Henk Schlechte. Nederlanden. "Durch iegene holländische Kunt angeregt, fühle ich, dass ich Holländer bin", lk 223-247.	1574 Leideni vabastamine, bürgermeister kui rahvuskangelane; J.C.J. van Speyk (1802-1831), rahvuslik kangelane			69/70 ülestõus, Claudius Civilis kui vabadusarmastate madalmaalaste esiisa	Oranje Wilhelm, isamaa isa	Rembrandt van Rijn	
George Margaritis. Griechenland. Widergeburtaus dem Geister Antike, lk 152-173.	5.s eKr Pärsia sõjad, Antiik-Kreeka hiilgeaeg; vabadusvõitlus 1820-1830, rahvuse taassünd	1453 Konstantinoopoli langemine, pimedaja keskaja algus			Aleksander Suur, makedoonlane ühendab Kreeka		1453 Konstantinoopoli langemine, (religiooni mõttes) pimedaja keskaja algus

Ilaria Porciani. Italien. "Fare gli italiani", lk 199-222.	1176 Lombardia liiga, liit välisvaenlase vastu; 1746 Genua ülestõus	1282 Sitsiilia vesper			1860 Teano kohtumine, demokraatlik ja monarhistlik <i>risorgimento</i> ulatavad teinteisele käe	Dante, keele isa, <i>risorgimento</i> prohvet	
Witold Molik. Polen. "Noch ist Polen nicht verloren", lk 295-320.	1410 Tannenbergi lahing, võit ordu üle	1794 Kosciusko ülestõus ja Raclawice lahing, kuulsusrikas kaotus	1791 esimene uusaegne põhiseadus	860 Piast-legend, esimese Poola dünastia legendaarne esiisa			1683 Viini vabastamine, kristliku õhtumaa kaitsmine
Georg Kreis. Schweiz. Nationalpädagogik in Wort und Bild, lk 446-475.			Bourbaki-armee interneerimine 1871, neutraliteet ja humaansus		1307/1291 me tahame üks rahvus olla; 1386 Winkelriedi surm Sempachi lahingus, üks kõigi, kõik ühe eest; Pestalozzi Stans'is 1789. Kõik teistele, ei midagi endale.		1529 Kappeler'i piimasupp, ühtsed ja ometi mitteühtsed
Johannes Koll. Belgien. Geschichtskultur und nationale Identität, lk 53-76.	1830/31 revolutsioon, Belgia saavutab vabaduse ja rahvusliku sõltumatuse	1815 Waterloo lahing, Napoleon: vabastajast allutajaks					1567/68 krahvide Egmonti ja Hoorne kinnivõtmise ja hukkamise, despootia või vabadus?